

Bispo-gebied: een veilige haven!

ADVIES EN PROCES-EVALUATIE

8/89

pg 16

Bispo-gebied: een veilige haven!

ADVIES EN PROCES-EVALUATIE

INHOUD

VOORWOORD	7
INLEIDING	9
DEEL 1	(11–18)
Theoretisch opstapje	
Inleiding	11
Buitenlandse studies	13
De Pragmatische School	13
De Defensible Space School	14
De Geografische School	15
Kanttekeningen	18
DEEL 2	(19–30)
De confrontatie	
Inleiding	19
Vergelijking Berlage plan Zuid –	
Bispo-gebied	21
Beslotenheid	23
Bispo zuidpunt	28
De randen van het Bispo-gebied	29
DEEL 3	(31–36)
Specifieke aandachtspunten	
Inleiding	31
Woonomgeving	31
Woonblokken	33
Woningen	35
Slot	36
DEEL 4	(37–39)
Confrontatie aanbevelingen –	
 meest recente voorstellen	
Inleiding	37
De confrontatie	37
Conclusie	38
LITERATUUR	41
COLOFON	43

Sinds enkele jaren vormt het terrein van de 'veelvoorkomende criminaliteit' een aandachtsgebied van de gemeente Rotterdam. In de periode daarvoor was de aandacht hoofdzakelijk gericht op de bestrijding van vandalisme. Als mijlpaal kan genoemd worden het operationeel worden van Bureau Halt in 1981 (het eerste Haltbureau in Nederland).

De aanvankelijk ontwikkelde beleidsvisie op het terrein van vandalismebestrijding bleek echter ook op het bredere terrein van de kleine criminaliteit toepasbaar. Eén en ander leidde ertoe dat de in 1984 ingestelde Stuurgroep Vandalisme in oktober 1985 omgedoopt werd in de Stuurgroep Kleine Criminaliteit, waarbij de ambtelijke voorbereiding van een geïntegreerd bestuurlijk/justitieel beleidsplan inzake de bestrijding van kleine criminaliteit en het ontwikkelen van experimenten en projecten centraal kwamen te staan.

Vanuit deze stuurgroep zijn diverse plannen bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken ingediend, met als resultaat dat er medio 1988 in Rotterdam een vijftal gesubsidieerde projecten wordt uitgevoerd:

- een evaluatie-onderzoek naar de samenwerking tussen diverse gemeentelijke diensten met het oog op het zo snel mogelijk herstellen van aangerichte schade (*Project Oude Noorden*);
- een project naar het terugdringen van overlast in en rondom winkels (*Project Boulevard-Zuid*);
- een project gericht op het zoveel mogelijk beheersen van de overlast ten gevolge van drugverslaving, zonder dat dit leidt tot verplaatsing van het probleem (*Project Drugs Related Crime*);
- een experiment dat gericht is op het terugdringen van 'voetbalagressie' (*Experiment Supportersbeleid*);
- en last but not least het *Bispo-project*. Het project heeft als doel maatregelen toe te

passen ter preventie van veelvoorkomende criminaliteit bij de planning en inrichting van woningen en woonomgeving binnen het Binnenhaven/Spoorweghavengebied.

Naast het voorliggend rapport heeft er tevens een analyse van de situatie rond de Peperklip plaatsgevonden, waarover al is gerapporteerd.

Naast deze activiteiten die betaald worden uit de experimentenpot van het Ministerie van Binnenlandse Zaken zijn tevens diverse projecten in gang gezet vanuit gemeentelijke initiatieven:

Op het gebied van vandalisme zijn diverse ontwikkelingen te noemen: de realisering van een gemeentelijk registratiesysteem; de ontwikkeling van lesmateriaal ten behoeve van het basisonderwijs; de instelling van de Coördinatiecommissie Vandalisme, waarin diverse uitvoerende gemeentelijke diensten zitting hebben, met als doel op uitvoerend niveau maatregelen te kunnen treffen tegen vandalisme; de instelling van de eerder genoemde Stuurgroep Vandalisme; de Werkgroep Schadeverhaal die zich bezig houdt met de mogelijkheid te bezien om de schade aan gemeente-eigendom door vandalisme effectief te verhalen op bekende daders; de Werkgroep Reguleringsproblematiek Zuidplein;

Project Schiemond: dit project betreft een onderzoek naar vandalisme en overige vormen van ongewenst gedrag, naar aanleiding van klachten die de Woningbouwstichting 'Onze Woning' bereiken;

Een anti-vervuilingscampagne, met als oogmerk de verloedering en verpaupering door vernielingen en andere vormen van kleine criminaliteit tegen te gaan;

Het onderzoeken van mogelijkheden tot het stellen van nadere eisen met betrekking tot de inrichting van winkels, uitstallingen op straat en dergelijke, ter voorkoming van winkeldiefstal;

Het terugdringen van fietsdiefstal, onder andere door het graveren van fietsen te stimuleren, alsook door het creëren van bewaakte fietsenstallingen.

Hiermee hebben we het Bispo-project — en als onderdeel daarvan dit rapport — geplaatst in het bredere kader van de aanpak van veelvoorkomende criminaliteit in Rotterdam.

Het voorliggende rapport vormt de neerslag van de gedachtenwisseling zoals die heeft plaatsgevonden tijdens de bijeenkomsten van de Stuurgroep Criminaliteit Bispo—Kop van Zuid. Bij de totstandkoming van het rapport is dankbaar gebruik gemaakt van de inbreng van de afzonderlijke leden:

- mw A. Dammers (*secretarie afdeling ROSV*);
- mw C. van Egmond (*notuliste*);
- hr J. Hofs (*Voorkoming Misdrijven, Gemeentepolitie*);
- hr M. Horde (*Bureau Criminaliteitspreventie; rapporteur*);
- mw G. Korteland (*Politie*);
- mw J. Marks (*Bureau Halt*);
- hr J. Robberegt (*Bewonersorganisatie Feyenoord*);
- hr J. van der Schans (*DROS*);
- hr A. Slothouwer (*Ministerie van Justitie, WODC*);
- hr G. Smulders (*voorzitter/projectmanager*);
- hr P. van Soomeren (*Bureau Criminaliteitspreventie; rapporteur*);
- hr R. de Vries (*Ministerie van Binnenlandse Zaken, Stuurgroep Bestuurlijke Preventie Veelvoorkomende Criminaliteit*).

Als niet-leden van de commissie bedanken wij tevens de inbreng van de heren J. van den Bout (*DROS*) en J. Kühne (*Bewonersorganisatie Feyenoord*).

We hopen dat dit rapport een bijdrage levert bij het 'inbouwen' van sociale veiligheid in het nieuw te ontwikkelen Binnenhaven/Spoorweghavengebied, opdat dit gebied ook inderdaad een veilige haven wordt.

De laatste jaren is er in tal van publikaties aandacht besteed aan de mogelijke bijdrage die de gebouwde omgeving zou kunnen leveren in de strijd tegen de veelvoorkomende criminaliteit.

In dat kader heeft de gemeente Rotterdam besloten om de inzichten die inmiddels op dit terrein zijn ontwikkeld toe te passen en verder uit te bouwen in een nog te ontwikkelen wijk, het zogenaamde 'Bispo-gebied'. Dit Binnenhaven/Spoorweghavengebied is gelegen tussen de oude wijken Feyenoord en Afrikaanderwijk.

Eén van de hoofddoelstellingen die daarbij werd geformuleerd is het zoveel mogelijk tegemoet komen aan de eisen van criminaliteitspreventie bij de opstelling van stedenbouwkundige plannen, woonomgevingsplannen, bestek en tekeningen van bouwplannen.*

Voor het opstarten van een dergelijk project werd besloten een extern bureau in te schakelen. Eén en ander resulteerde in een opdracht van de heer G. Smulders, projectcoördinator van Bureau Halt, aan Bureau Criminaliteitspreventie. De bijdrage van Bureau Criminaliteitspreventie aan de lopende en op stapel staande (steden)bouwkundige ontwikkelingen rond het Bispo-gebied werd vastgelegd in de notitie *Werkplan voor de Bureau Criminaliteitspreventie/Bispo inspanningen* (augustus 1987).

Eén van de doelstellingen die in het werkplan wordt genoemd is gericht op het inhoudelijk adviseren over zaken met betrekking tot criminaliteit en onveiligheid(sgevoelens) in verband met de gebouwde omgeving of nog te bouwen omgeving.

In deze brochure is de nog te bouwen omgeving onderwerp van beschouwing. Als centraal uitgangspunt zijn wij uitgegaan van de ideeën zoals deze zijn neergelegd in het *'Ontwerp Structuurschets de Kop van Zuid'* (februari 1988). Wij hebben ons daarbij beperkt tot het Bispo-gebied.

De vorm die deze brochure heeft gekregen is als volgt.

In deel 1 wordt in vogelvlucht ingegaan op enkele 'scholen' die zich bezig hebben gehouden met de relatie criminaliteit en gebouwde omgeving. Wij hebben ons daarbij hoofdzakelijk beperkt tot die punten die ons relevant leken voor de 'Bispo-discussie'.

Na dit theoretisch opstapje wordt in deel 2 vervolgens ingegaan op de plannen voor de Kop van Zuid zoals die medio 1988 ter tafel lagen. Daarbij wordt naast een terugkoppeling naar deel 1 tevens ter ondersteuning en als illustratie van ons betoog, gebruik gemaakt van een met het Bispo-gebied vergelijkbaar plan: het tweede plan van Berlage voor Amsterdam Zuid.

In deel 3 worden enkele punten aangestipt die bij de verdere invulling en aankleding van het Bispo-gebied, vanuit criminaliteitspreventief oogpunt, eveneens de aandacht verdienen. Daarbij zoomen we langzaam in vanuit de woonomgeving naar de woonblokken en belanden we uiteindelijk bij de woningen.

De delen 1 tot en met 3 vormen de oorspronkelijke inhoud van de eerste uitgave van *'Bispo-gebied: een veilige haven?'* (juni 1988).

In deel 4 worden de inmiddels (voorjaar 1989) bijgestelde plannen rond de Kop van Zuid tegen het licht gehouden van de aanbevelingen zoals geformuleerd in de oorspronkelijke publikatie uit juni 1988. Door deze confrontatie van de aanbevelingen uit 1988 met meest recente plannen wordt zicht verkregen op de mogelijke invloed die de inspanningen van de Stuurgroep Criminaliteit Bispo - Kop van Zuid hebben gehad op het planproces.

* =
Notitie 'Bebouwde
omgeving en kleine
criminaliteit'

Theoretisch opstapje

DEEL 1

Inleiding

De laatste jaren is er in Nederland een groeiende belangstelling te constateren voor het onderwerp 'omgeving en (on)veiligheid'. Twee groepen hebben hierin een belangrijke voortrekkersfunctie vervuld: de vrouwen(emanipatie)beweging en de overheid. Beiden onderstrepen de mogelijkheid om door middel van maatregelen op het terrein van de gebouwde omgeving de sociale veiligheid te vergroten.

Vrouwen(emanipatie)beweging

Vrij recent is, met name door vrouwengroepen die zich bezig houden met de bestrijding van seksueel geweld, het begrip sociale veiligheid geïntroduceerd. Vanuit deze problematiek wordt met name aandacht gevraagd voor het probleem van onveiligheidsgevoelens met betrekking tot de openbare ruimte ('eng op straat'). Bij deze benadering wordt een vrij directe relatie gelegd tussen de omgeving en onveiligheidsgevoelens die een gevolg zouden zijn van specifieke omgevingskenmerken. Het aanpakken van het pro-

bleem van de onveiligheidsgevoelens wordt dan ook met name gezocht in het veranderen van die omgeving.

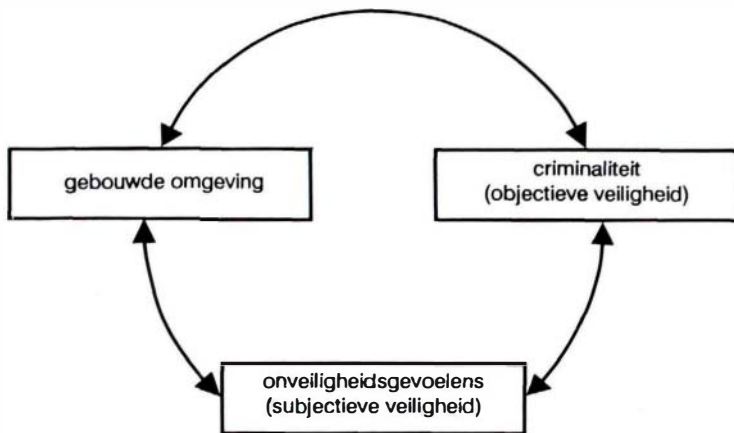
De overheid

Als een belangrijke mijlpaal in het overheidsbeleid — althans wat dit onderwerp betreft — kan de nota 'Samenleving en Criminaliteit' genoemd worden. Eén van de drie hoofdlijnen die in deze nota uitgezet worden in de strijd tegen de oprukkende 'kleine' criminaliteit is gericht op "de ontwikkeling van een gebouwde omgeving die qua plano-

11

Grenzen aan de
formele sociale
controle...

logische en bouwtechnische kenmerken zo min mogelijk gelegenheid biedt tot het plegen van delicten”.

Naast technopreventie wordt de bijdrage vanuit de gebouwde omgeving met name gezocht in de vergroting van de controlemogelijkheden. Dit laatste is een gevolg van het groeiend besef dat er grenzen zijn aan de verdere uitbouw en professionalisering van de formele sociale controle (politie, rechtspraak, particuliere bewakingsdiensten en dergelijke).

Het feit dat beide stromingen zich scharen achter de vlag van ‘sociale veiligheid’ heeft, vanuit criminaliteitspreventief oogpunt gezien als positief effect dat door deze ‘eenheid’ het onderwerp momenteel hoog op de agenda staat. Aan de andere kant moeten we constateren dat deze ‘eenheid’ geen recht doet aan de complexiteit van de problema-

tiek. Achter het begrip sociale veiligheid gaan namelijk twee verschillende componenten schuil: criminaliteit en onveiligheidsgevoelens.

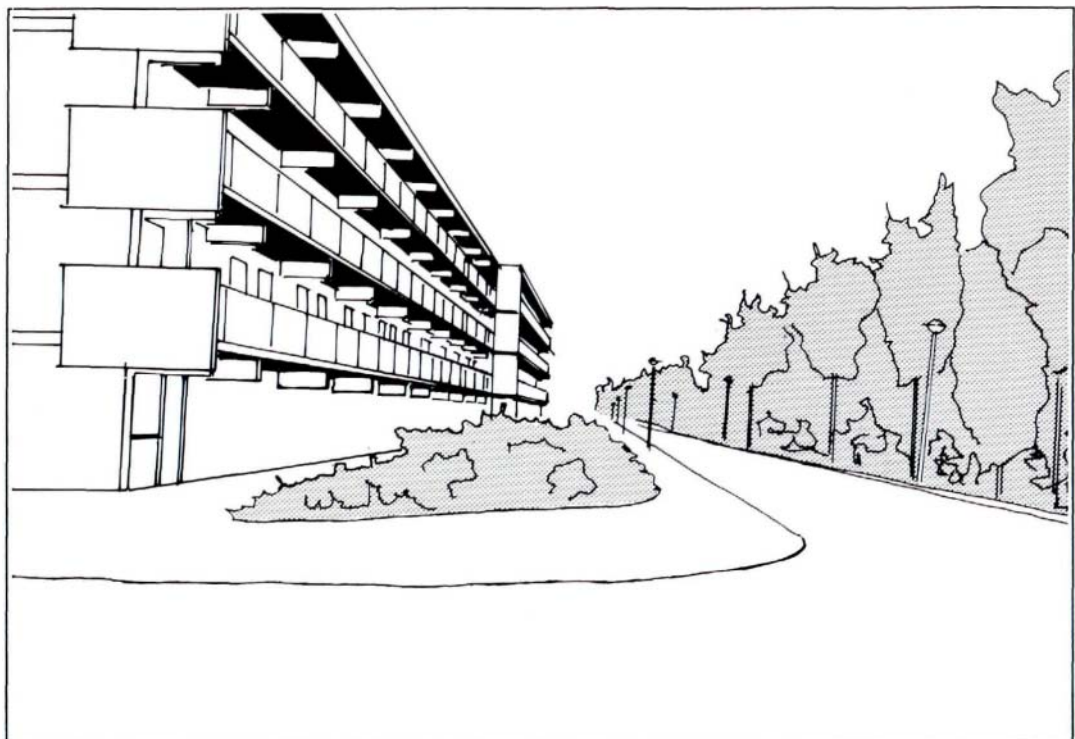
Bij criminaliteit (objectieve veiligheid) moeten we denken aan de feitelijk plaatsvindende criminaliteit. Hieronder vallen allerlei mogelijke delicten zoals: vandalisme, inbraken, geweld, autokraken, etc.

Bij onveiligheidsgevoelens (subjectieve veiligheid) gaat het om belevingservaringen die in verband worden gebracht met bepaalde plekken: stille, donkere en onoverzichtelijke plekken, rommelige, verwaarloosde plekken, plekken met ‘enge’ functies (tippelgebieden en dergelijke), etc. Deze belevingservaringen kunnen al dan niet gebaseerd zijn op de feitelijk plaatsvindende criminaliteit.

De complexiteit heeft met name te maken met de mogelijke samenhang tussen beide. Er kan al dan niet samenhang zijn. Zo hoeft een toename van de onveiligheidsgevoelens niet automatisch te betekenen dat er ook een feitelijke toename van de criminaliteit heeft plaatsgevonden (en vice versa).

Voorts kan de sterkte van de samenhang variëren. Het is in de praktijk gebleken dat zelfs het tegenovergestelde gebeurt. Zo blijkt uit recent verricht onderzoek in Amsterdam naar diefstal met geweld in de binnenstad, dat ex-enge plekken bijzonder gevaarlijk kunnen zijn. “Ze waren naargeestig, maar lijken veilig als er een lampje is aangebracht.” Zo constateerde men onder andere

Buurt met weinig controlemogelijkheden

dat (in de Gravenstraat) het aantal berovingen was toegenomen nadat de straat was vernieuwd en beter werd verlicht. Het omgekeerde komt echter ook voor. Uit een evaluatie naar aanleiding van een project waarbij veel meer politie op straat kwam, bleek tegen de verwachting in dat de onveiligheidsgevoelens onder de burgers waren toegenomen (Nuijten-Edelbroek, 1982, 1983). Kennelijk kwam men tot de conclusie dat er wel iets engs aan de hand moest zijn vanwege de plotselinge toename van de politie op straat.

We kunnen concluderen dat criminaliteit en onveiligheidsgevoelens twee zaken zijn die met elkaar te maken *kunnen* hebben, maar dat de samenhang tussen beide niet eenduidig is.

■ Buitenlandse studies

De discussie die thans in Nederland gevoerd wordt over de vraag hoe men via ruimtelijke maatregelen iets kan doen aan het voorkomen en bestrijden van criminaliteit en onveiligheid(sgevoelens) laaide in Amerika al in de jaren zestig op naar aanleiding van het werk van Jane Jacobs, Elisabeth Wood en Oscar Newman. In de huidige discussie zijn duidelijke sporen aanwijsbaar die van over de oceaan zijn overgewaaid. Reden genoeg om in kort bestek in te gaan op de belangrijkste highlights uit de buitenlandse literatuur. We zullen ons daarbij hoofdzakelijk

beperken tot die punten die relevant lijken voor de 'Bispo-discussie'.

De Pragmatische School (Jacobs en Wood; 1961)

Kenmerkend voor de werken van Jane Jacobs en Elisabeth Wood is dat, in tegenstelling tot vroegere studies (Chicagoschool) waarin met name de dader en zijn direct woonmilieu centraal stonden, de dader inmiddels volledig uit het zicht verdwenen is. Alle aandacht is bij Jacobs en Wood gevestigd op de kenmerken van de direct om de pleegplaats heen liggende omgeving. Niet gehinderd door enige theoretische of empirische onderbouwing ontvouwt Jacobs, in haar inmiddels klassiek geworden boek *'The death and life of great american cities'* uit 1961, op journalistieke wijze haar ideën, waarbij de moderne stedenbouw en architectuur (met name de CIAM-gedachte) het moeten ontgelden.

In essentie komt Jacobs' theorie op het volgende neer. Er is een verband tussen de mate van multifunctionaliteit van een stedenbouwkundig milieu en de frequentie van de sociale contacten die daarbinnen plaatsvinden. Deze sociale contacten zijn van beslissend belang voor het in stand houden van de informele sociale controle. Vanuit dit gegeven pleit Jacobs vurig voor een menging van functies waarbij zij tevens het belang onderstreept van een 'bloeiend straatleven'. De plaatsvindende criminaliteit is, aldus Jacobs,

13

Buurt met goede controle-mogelijkheden

mede het gevolg van het tekortschieten van de functie die straten in deze zouden moeten vervullen: het waarborgen van de veiligheid. Straten zouden hiertoe aan de volgende voorwaarden moeten voldoen:

- Er moet een duidelijk onderscheid zijn tussen openbaar en privé-gebied. Dit onderscheid is met name van belang doordat daarmee aan een belangrijke voorwaarde wordt voldaan die het mogelijk maakt dat bewoners een gevoel van een eigen territorium kunnen ontwikkelen, zodat zij zich betrokken voelen met wat er zich op hun gebied afspeelt.
- De gebouwen moeten op de straat georiënteerd zijn, zodat het mogelijk wordt om vanuit de gebouwen op straat te kijken.
- De straten moeten levendig zijn. Er moeten met andere woorden meer ‘menselijke ogen’ op straat komen die tegelijkertijd de aandacht trekken van de bewoners, zodat niets aan het wakend oog ontsnapt. Om dit te bereiken moesten er voorzieningen in de woonbuurten gepland worden die zowel overdag als ’s avonds mensen aantrekken (kantoren, winkels, bars, restaurants, en dergelijke).

De drie sleutelbegrippen waarmee Jacobs’ werk doorvlochten is, zijn dan ook: territorialiteit, zichtbaarheid en informele controle.

De ideeën van Wood vertonen grote verwantschap met die van Jacobs. Ook zij haakt in op begrippen als informele controle, territorialiteit en zichtbaarheid. Lag bij Jacobs de nadruk sterk op het meso-niveau (enkele bouwblokken en de tussengelegen openbare ruimte), bij Wood gaat de aandacht daarentegen in het bijzonder uit naar het micro-niveau. Bij haar wordt ook het begrip territorialiteit praktisch uitgewerkt in een pleidooi voor gemeenschappelijke ruimtes voor bewoners: kinderspeelplaatsen en zitplaatsen voor volwassenen in het zicht van de woningen, galerijen met gezellige zitjes en goed verlichte ontmoetingsruimtes die in de entree van een flatgebouw gecreëerd zouden moeten worden. De bruikbaarheid van Woods werk ligt met name in de pragmatische en concrete uitwerking van haar ideeën.

Zowel bij Jacobs als bij Wood kan men ten aanzien van het theoretisch aspect het bezwaar aanvoeren van fysisch determinisme: de invloed van de gebouwde omgeving op gedrag wordt (in niet geringe mate) overschat. Zoals gezegd zijn de ideeën van Ja-

cobs niet gestoeld op empirische gegevens. We zullen daar later nog op terugkomen.

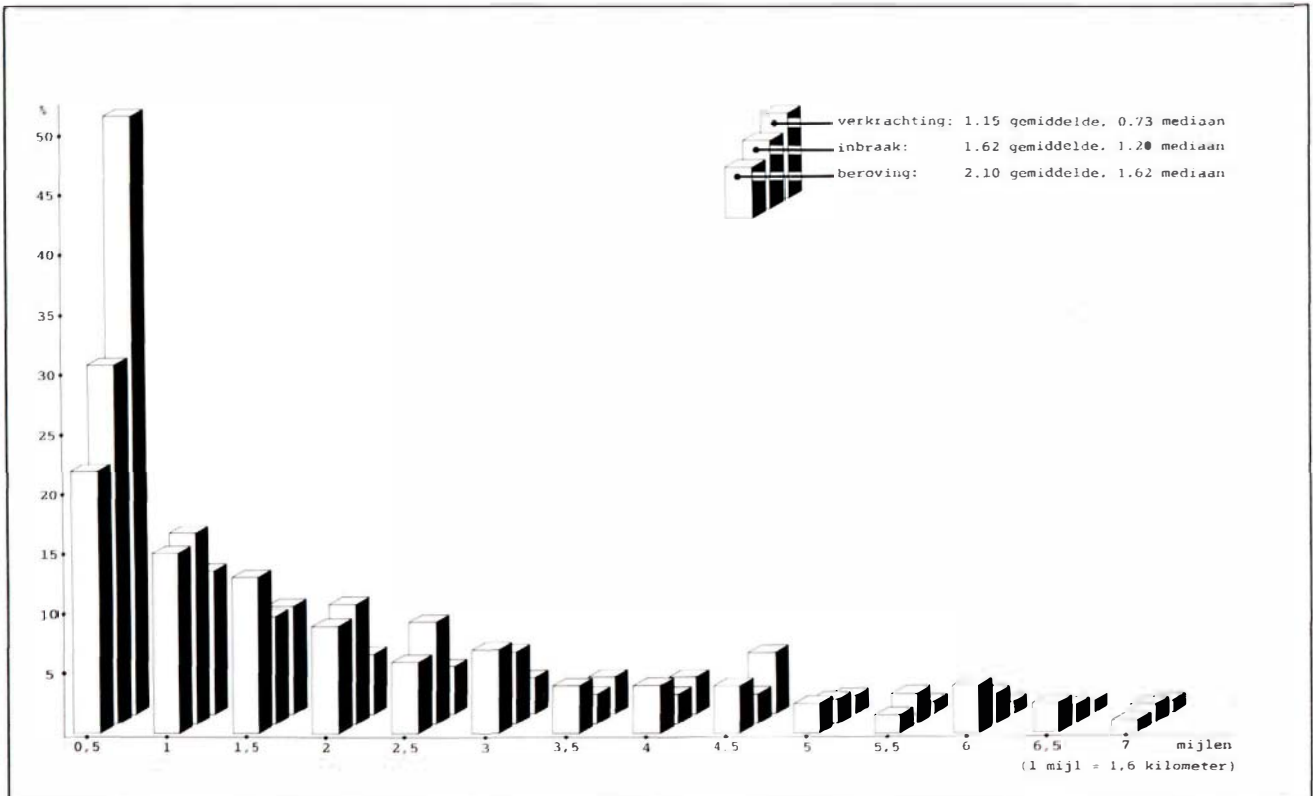
De Defensible Space School (Newman en anderen; vanaf 1972)

Voortbordurend op de begrippen zichtbaarheid en territorialiteit ontwikkelt Oscar Newman zijn Defensible Space-theorie. In het begrip Defensible Space zitten vier verschillende ontwerp-ingrediënten, die afzonderlijk en in combinatie hun bijdrage leveren tot een veilige omgeving. De eerste twee ingrediënten kwamen we al tegen bij Jacobs en Wood: territorialiteit en zichtbaarheid. In zijn boek *‘Defensible Space’* geeft Newman talrijke tips die gericht zijn op het verhogen van de zichtbaarheid (zicht van woningen op entrees, gangen en hallen) en de vergroting van het gevoel van territorialiteit (afsluiten centrale entrees, compartimentering, etc.). Aan deze ingrediënten voegt Newman twee nieuwe toe: stigmatisering en de invloed van aangrenzende gebieden. Het ‘gesticht-achtig’ uiterlijk (goedkoop materiaalgebruik, afwezigheid van verfraaiingen en dergelijke) van de overgrote meerderheid van de 100 woningbouwcomplexen die Newman in zijn onderzoek betrok (1972) bleek een duidelijk stigmatiserende werking te hebben. Newman wijst erop dat een ‘armoedig’ architectonisch ontwerp gevoelens van vervreemding oproept waardoor de omgeving kwetsbaarder wordt voor mogelijke indringers. Newman onderstreept dan ook het belang van een architectonisch ontwerp dat kwaliteit uitstraalt (image). Een dergelijk ontwerp resulteert in een sterkere binding tussen bewoners en hun omgeving.

Het laatste ingrediënt heeft betrekking op de invloed van veilige zones op aangrenzende gebieden. De veiligheid van deze gebieden wordt mede bepaald door de ‘strategische lokatie van intensief gebruikte gemeenschappelijke voorzieningen’. Zo zullen ingangen van wooncomplexen bij voorkeur gelegen moeten zijn aan een doorgaande weg.

Newmans benadering beperkt zich hoofdzakelijk tot woongebouwen. Een groot verschil met Jacobs is voorts dat Newman zijn theorie onderbouwt met een enorme hoeveelheid onderzoek, waar overigens de nodige methodologische kritiek op wordt geleverd.

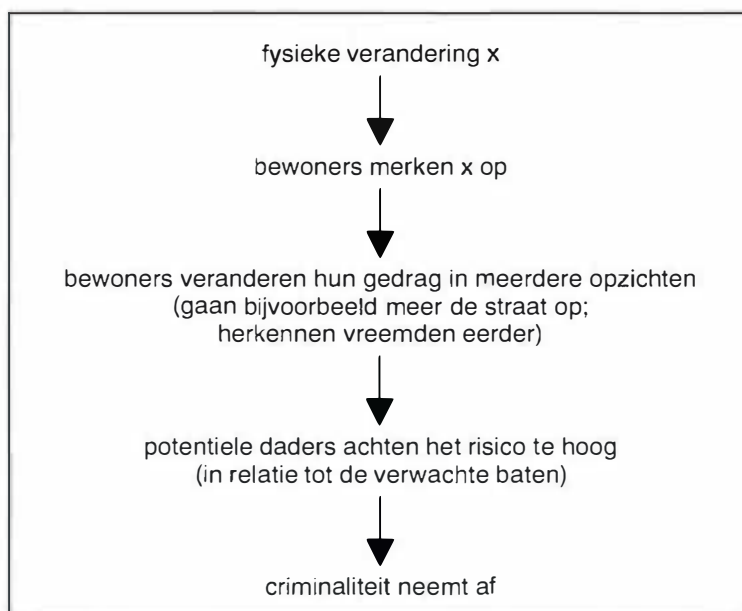
In het vroege werk van Newman wordt een duidelijk causaal verband gelegd tussen gebouwde omgeving en criminaliteit die op een bepaalde plek plaatsvindt. Hierdoor haalt hij de kritiek op zijn hals dat ook hij fysisch deterministisch bezig is. In zijn latere

Reisafstand voor drie delicten (Rhodes en Conly, 1981)

werk nuanceert hij in belangrijke mate de relatie tussen gebouwde omgeving en criminaliteit door er een aantal sociale schijven tussen te voegen.

Ook in het werk van Newman blijft de dader buiten beeld. Dit terwijl Newmans theorie staat of valt met de vraag of en in hoeverre daders zich in hun gedrag laten leiden door Defensible Space-kenmerken. Onderzoekers – zoals Jacobs en Newman – die de potentiële dader en de daderperceptie buiten de deur houden, schepen zichzelf in feite op met de bewijslast van de volgende keten van verschijnselen:

Simpeler lijkt het om onderaan de keten te beginnen: waarom doet de dader het daar niet?

Met deze vraag komt de dader weer geheel in het zoeklicht. Een school die sterk zal aansluiten op de perceptie van de dader is de Geografische School.

De Geografische School

Deze school, die gebouwd is op de fundamenteën van de Chicago School, heeft met name aandacht voor de dader als een logisch nadenkend mens die voortdurend ruimtelijke keuzes maakt. De benadering zet zich dan ook sterk af tegen fysisch deterministische benaderingen à la Jacobs en Newman, waarbij de dader gereduceerd wordt tot een passief individu, wiens gedrag hoofdzakelijk geleid wordt door 'prikkel' uit de (gebouwde) omgeving. Door te kijken naar de plaatsen waar de criminaliteit gepleegd wordt (pleegplaats) en deze gegevens vervolgens te koppelen aan de woonplaatsen van daders (een concreet adres in een specifieke buurt), tracht men allerlei verklaringen te achterhalen over het keuzeproces van de dader.

Bovenstaande staafdiagram is illustrerend voor het soort informatie dat deze school oplevert.

In de figuur zien we inderdaad dat relatief veel daders hun delict 'dicht bij huis plegen', al verschilt de afstand per delict.

Patricia en Paul Brantingham bouwden op dit type onderzoek voort. Hun werk staat centraal in de Geografische School. Zij onderzochten de spreiding van het verschijnsel inbraak op de verschillende schaalniveaus: het hele land, de staat Florida, buurten binnen die stad en de spreiding van de inbraken binnen een buurt (enkele bouwblokken). Hiermee wordt tevens een ander belangrijk verschil met de hiervoor behandelde Pragmatische School en Defensible Space-richting duidelijk: het schaalniveau (meer macro-niveau) waarmee gewerkt wordt. Zoals gezegd wordt de verklaring van de gevonden spreiding gezocht in het zoekgedrag van de dader. Zo vonden de Brantinghams dat de woonblokken die aan de randen van homogene buurten liggen een hoger inbraakrisico hebben dan de woonblokken die meer naar binnen liggen. Uit dit gegeven leidden zij af dat daders het binnenste gebied van een buurt niet ingaan, omdat het vreemd gebied is (de 'schil-theorie'). Zij zullen ook meer opvallen omdat de bewoners midden in de buurt zich meer bewust zijn van het feit wie wel en wie niet in de buurt thuis hoort.

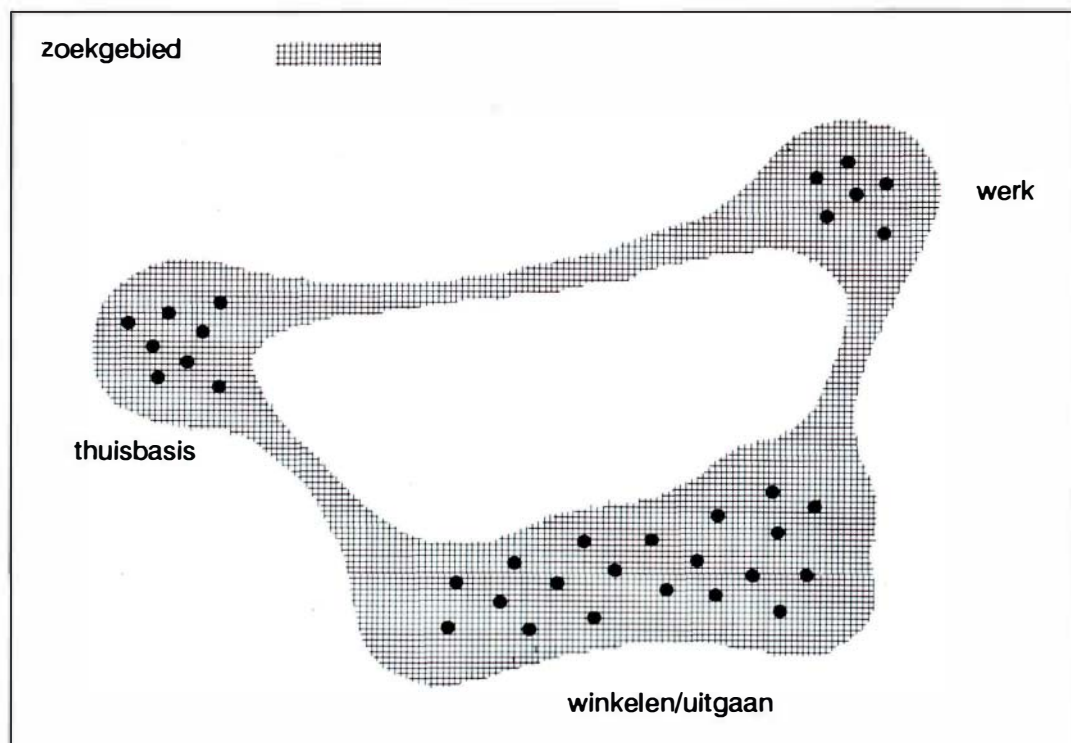
De Brantinghams ontwikkelden een aantal theoretische modellen, waarvan onderstaande afbeelding een eenvoudige weergave is.

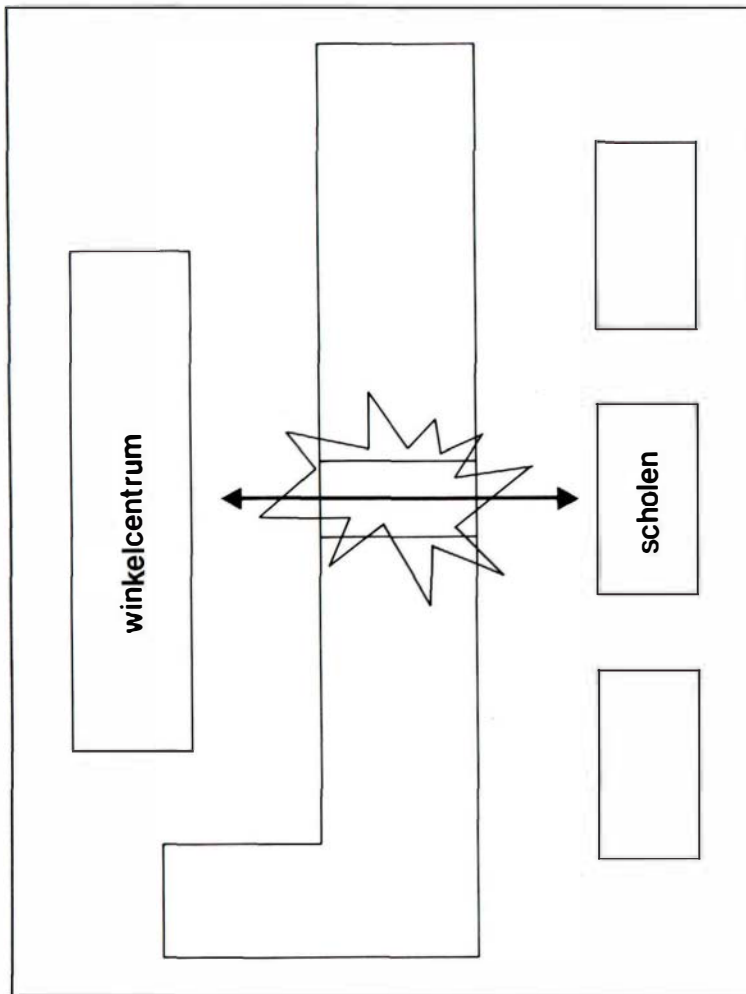
De figuur laat zien dat daders met name opereren in gebieden waar ze dagelijks komen: de woon-, werk- en recreatieplaats van de dader en de diverse verbindingen daar-tussen. Naast het feit dat dit gebieden zijn

waar de dader op bekend terrein is, speelt ook een rol dat winkelstraten, uitgaansgebieden en dergelijke een dader een alibi verschaffen om zich een tijdje in een buurt op te houden, zodat hij de situatie rustig kan verkennen. Uit verschillende onderzoeken komt inderdaad naar voren dat bij uitstek openbare gebieden als winkelcentra, uitgaanscentra, verbindingswegen en dergelijke een criminaliteit uitstralend effect hebben.

Het zal duidelijk zijn dat deze dadergerichte benadering belangrijke aanknopingspunten biedt, met name in situaties waarin nog te plannen valt. Door het zorgvuldig projecteren van publieksaantrekkelijke functies kan een hoop criminele ellende worden voorkomen, zeker wanneer ook wordt ingespeeld op het aspect van de routekeuze. Dit laatste punt laat zich het best verduidelijken aan de hand van een fictief voorbeeld met betrekking tot vandalisme. Zoals bekend moeten vanden met name gezocht worden onder jongeren. Wil men vandalisme in een buurt voorkomen, dan zal men, naast het zorgvuldig plannen van de op jongeren gerichte voorzieningen, specifiek aandacht moeten schenken aan de wijze waarop de jongeren zich door een buurt zullen verplaatsen. Langs deze routes is immers de kans op vandalisme beduidend groter (het beruchte 'spoor van vernielingen').

Neem het voorbeeld van het flatgebouw dat als krib is gelegen tussen de scholengemeenschap enerzijds en het winkelcentrum (inclusief snackbar, coffeeshop, etc.) ander-

Route door het
gebouw verhoogt
vandalisme

zijds. In zo'n situatie vraagt men om moeilijkheden als hier midden in het flatgebouw een niet-afsluitbare entree wordt geprojecteerd die een doorloopmogelijkheid biedt.

Eenzelfde verhaal gaat op voor een jongerencentrum dat jongeren aantrekt uit een verderop gelegen buurt.

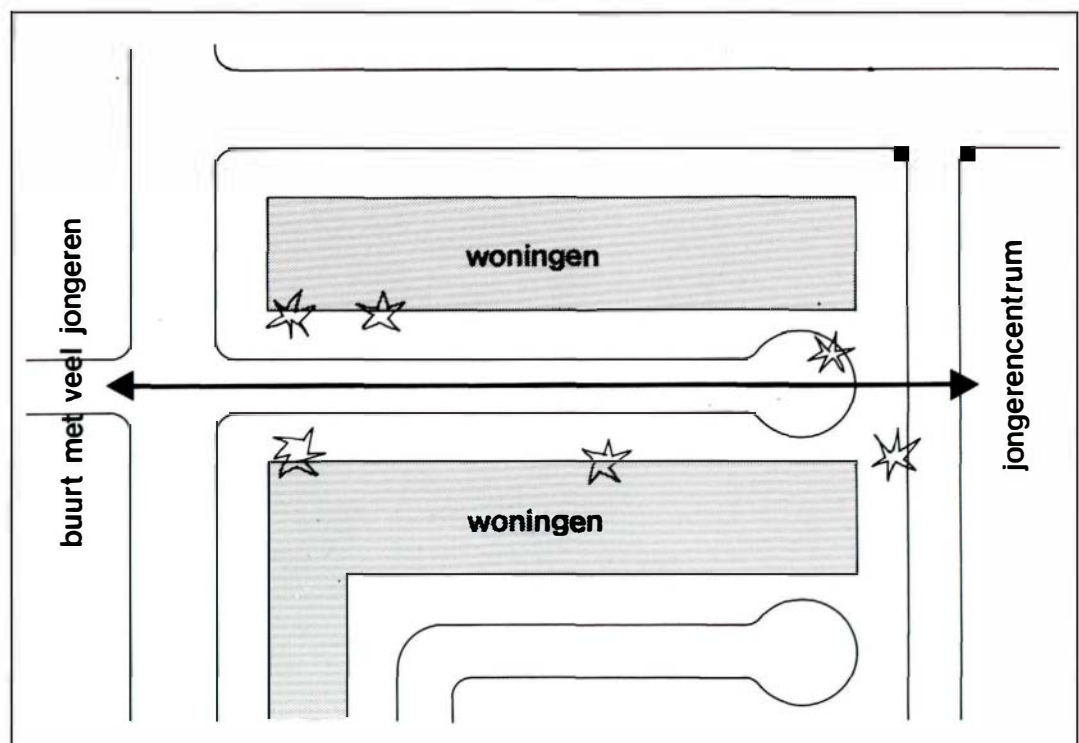
In dit geval zou men er goed aan doen deze route te 'breken' (c.q. om te leiden). Bijvoorbeeld door de twee stroken ten minste aan één kant te sluiten met woningen, bergingen, garages of desnoods een hek. Hierdoor ontstaat een 'U-vorm' en de route gaat dus anders lopen.

Overigens kan nog worden opgemerkt dat dit routeverhaal een veel bredere strekking heeft dan alleen vandalisme. Ook andere vormen van criminaliteit blijken een zelfde samenhang met routes te vertonen (De Savornin Lohman en anderen, 1986).

Samenvattend kunnen we concluderen dat de Geografische School twee belangrijke inzichten heeft voortgebracht:

- de keuzes die de dader maakt, zijn met behulp van ruimtelijke ingrepen manipuleerbaar (waarbij het gaat om wat de dader denkt, ziet en voelt);
- de totale ruimte waarbinnen een dader zijn keuzes maakt (zijn mentale kaart), kan beïnvloed worden.

Routing probleem

■ Kanttekeningen

Het zal duidelijk zijn dat we bij de hier beschreven scholen slechts enkele punten kunnen aanstippen. We zullen dit deel besluiten door enkele kanttekeningen te plaatsen bij hetgeen de revue is gepasseerd.

We hebben gezien dat de verschillende scholen wisselend het accent hebben gelegd op nu eens de dader, dan weer de omgeving. Naar onze mening is een benadering die zowel rekening houdt met de dader als de omgeving waarin criminaliteit plaatsvindt, de vruchtbaarste benadering. Vanuit deze stellingname zullen we nog eens kort terugblikken op de gepresenteerde theorieën met het oog op de bruikbaarheid voor criminaliteitspreventie.

We kunnen vaststellen dat Jacobs met haar ideeën ook in Nederland hoge ogen heeft gegooit. We merkten echter al op dat haar ideeën niet empirisch onderbouwd zijn. In diverse onderzoeken is echter aangetoond dat op de door Jacobs geschetste 'veilige' (= levendige) plekken juist relatief veel criminaliteit voorkomt. Zo blijkt uit enquêtes onder de Amsterdamse bevolking dat uitgerend de buurten die veel overeenkomsten vertonen met Jacobs' ideale buurten, relatief hoger scoorden met betrekking tot agressieve criminaliteit (Graeve, 1985). Hetzelfde blijkt te gelden voor vandalisme: drukke, gezellige en multifunctionele buurten in Amsterdam (bijvoorbeeld de Jordaan) scoren hoog qua vandalisme (Van Dijk en Van Soomeren, 1980). Ook ten aanzien van het delict inbraak zijn er onderzoeksresultaten die Jacobs' ideeën weerleggen (Hough en Mayhew, 1983; Davidson, 1984). In een onderzoek in Southampton werd zelfs een direct verband gevonden tussen verschillende criminaliteitsvormen en de (door Jacobs om hun veilige werking genoemde) café's, winkels en andere publieke voorzieningen (Ramsay, 1982).

Het voorgaande geeft voldoende aanleiding om de nodige vraagtekens te plaatsen bij algemene geldigheid van Jacobs' redenering dat een buurt veiliger wordt naarmate daar meer mensen circuleren. Tegenover deze redenering kan men stellen dat meer mensen ook meer potentiële daders, maar ook meer potentiële slachtoffers te zien zal geven.

Wanneer we naast het bovenstaande ook de inzichten uit de Geografische School in beschouwing nemen, dan kunnen we conclude-

ren dat, vanuit criminaliteitspreventief oogpunt gezien, we zeker geen warme voorstanders zijn van functiemenging; zeker niet wanneer het gaat om het mengen van wonen en voorzieningen die op jongeren (10-30 jaar) gericht zijn.

Zoals we zagen leggen zowel Jacobs, Wood, als Newman een sterke nadruk op de controlemogelijkheden (zichtbaarheid). Ofschoon uit diverse onderzoeken blijkt dat het in de realiteit droevig gesteld is met het feitelijk effect van informele controle (er wordt door omstanders nagenoeg niet ingegrepen), hechten wij toch waarde aan het aspect van de zichtbaarheid. En wel om twee redenen:

- afgezien van de vraag of mensen wel of niet zullen ingrijpen, staat het buiten kijf dat de mogelijkheid tot waarnemen een noodzakelijke voorwaarde is voor ingrijpen;
- bovendien blijken daders toch rekening te houden met de risico's die verbonden zijn aan het gezien worden. In die zin is ook de objectieve veiligheid met zichtbaarheid gediend. Daarnaast kan men stellen dat een grotere zichtbaarheid in het algemeen een positief effect zal hebben op de onveiligheidsgevoelens van de bewoners.

Tot slot nog een enkel woord over de verschillende schaalniveaus die in de theorieën gehanteerd worden. We hebben gezien dat Jacobs, Wood en Newman zich met name begeven op het meso/micro-niveau; al moet bij Jacobs worden opgemerkt dat haar ideeën over functiemenging op macro-niveau spelen.

De Geografische School richt zich daarentegen met name op het macro-niveau. Men zou kunnen stellen dat de Pragmatische School en de Defensible Space-benadering met name relevant zijn voor architecten, terwijl de Geografische School relevant is voor planners en stedenbouwers.

De confrontatie

DEEL 2

Inleiding

In dit deel zullen we de inzichten die deel 1 heeft opgeleverd, confronteren met de nu ter tafel liggende plannen voor de Kop van Zuid ('*Ontwerp Structuurschets de Kop van Zuid*'). We hebben daarbij gekozen voor een enigszins provocerende vorm, namelijk door een vergelijking te trekken tussen het Bispo-gebied en het Amsterdamse plan Zuid van Berlage.

De keuze voor deze benadering berust op de volgende overweging. De op dit moment ter tafel liggende plannen voor het Bispo-gebied bevinden zich thans nog in een vrij abstract stadium. Dit heeft als nadeel dat lang

niet iedereen in dezelfde mate in staat is om de 'vertaalslag' te maken die nodig is om een aantal abstracte elementen uit het plan om te zetten in concrete beelden. Toch is het van belang om juist in een vroegstadium

Rotterdam:
Bispo-gebied

van het planproces (wanneer het plan nog de nodige flexibiliteit kent!) concreet voor ogen te krijgen waar het naar toe gaat, zodat eventuele gewenste wijzigingen van het plan alsnog meegenomen kunnen worden. Vandaar dat wij in onze benadering een sprong hebben gemaakt naar het meest concrete: een al meer dan vijftig jaar bestaand plan dat enigszins vergelijkbaar is met het Bispo-gebied. Wellicht ten overvloede merken wij hier op dat het zeker *niet* de bedoeling is om het plan van Berlage als het enig zaligmakende plan naar voren te schuiven. Wat we er wel mee willen bereiken is dat reeds genomen beslissingen (expliciet dan wel impliciet) en nog te nemen beslissingen met betrekking tot het

Bispo-gebied duidelijker in het oog springen.

Onze keuze voor het hier opvoeren van het plan Zuid van Berlage berust op een aantal overwegingen:

- Allereerst geniet het plan in stedenbouwkundige kringen en zelfs daarbuiten ruime bekendheid.
- Voorts vertoont het plan, zoals hierna nog zal blijken, opvallende gelijkenissen met de Kop van Zuid. Dit geldt zowel voor de ruimtelijke als voor de functionele structuur. Het biedt dan ook voldoende aanknopingspunten om tot een onderlinge vergelijking te komen. Bij deze

Amsterdam Zuid

■ Beslotenheid

We zullen ingaan op de drie eerdergenoemde aandachtspunten.

Allereerst het aspect van de beslotenheid van de wijk. We zagen bij de Geografische School dat daders hoofdzakelijk opereren op bekend terrein: de woon-, werk- en recreatieplaats van de dader. Op grond van deze constatering komen we dan ook tot het advies om niet onnodig vreemden in een buurt aan te trekken:

- men houdt daarmee potentiële daders weg;
- bovendien maakt het een betere controle mogelijk (hoe beslotener een buurt, hoe eerder vreemdelingen – en dus ook potentiële daders – in het oog springen).

Dit aspect raakt zowel de functionele als de ruimtelijke structuur. Het zal duidelijk zijn dat de aanwezigheid van grootstedelijke functies in een gebied belangrijke consequenties heeft voor het aantal vreemden dat er komt.

Nu is het natuurlijk niet zo dat in elke vreemden een crimineel schuilt. Bovendien kunnen buurtbewoners profiteren van de aanwezigheid van vreemden doordat mede hierdoor voldoende draagvlak ontstaat voor het realiseren van een bepaald voorzieningenniveau dat anders niet levensvatbaar zou zijn. Er kunnen met andere woorden juist goede redenen zijn om wel vreemde aan te trekken. In zo'n situatie dient evenwel voorkomen te worden dat men daarbij onnodige risico's binnen haalt.

Daartoe dient de stedenbouwkundige struc-

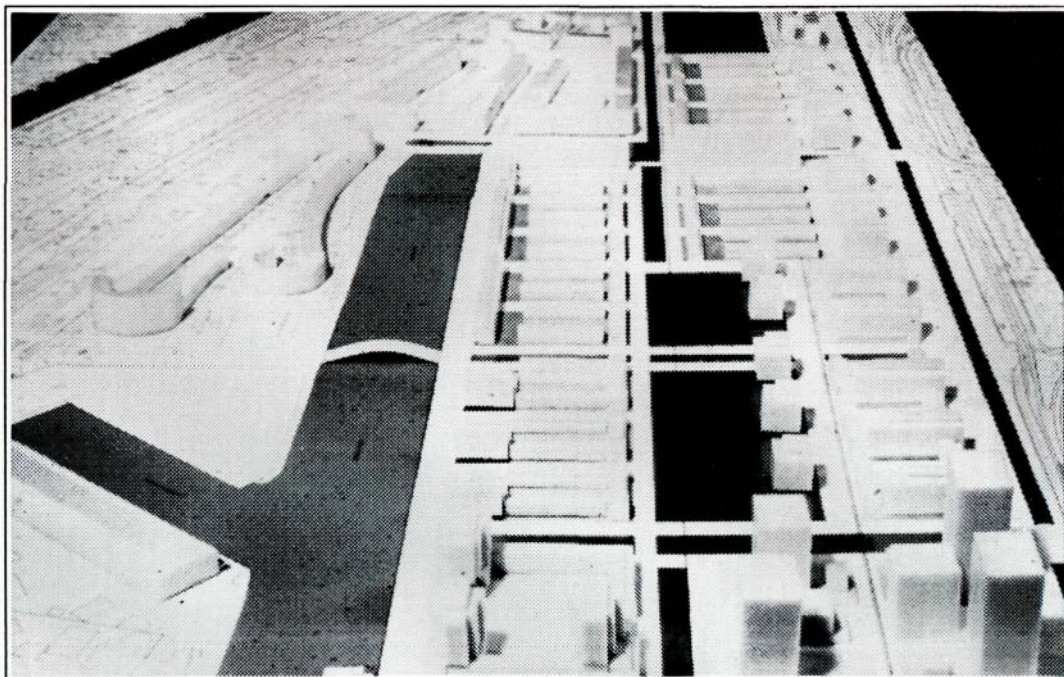
tuur dusdanig te zijn dat het wonen duidelijk wordt afgeschermd van de grootstedelijke functies. Door daarbij fysieke (en/of symbolische) barrières te creëren moet het eventueel 'inlekken' vanuit het stedelijk gebeuren van overlast en criminaliteit in de woonbuurt zoveel mogelijk worden voorkomen. Het gaat hier met andere woorden om de beslotenheid van het woongebied.

In de Amsterdamse situatie wordt het RAI-complex ruimtelijk van de woonwijk gescheiden door een stedelijke route. De huidige plannen voor het Bispo-gebied worden gekenmerkt door het ontbreken van een scheidend element tussen het stedelijk gebeuren en de daaronder geprojecteerde woonwijk. Ons bezwaar richt zich bovendien op de voorgestelde doorsnijding in de lengte-as van het Bispo-gebied. Deze 'groene as' is juist aan de Maaszijde (dus direct grenzend aan het aldaar geprojecteerde grootstedelijke milieu) erg breed gedacht. Door deze stedenbouwkundige vormgeving (bijna een trechter) vergroot deze as als het ware het genoemde gevaar van het 'inlekken' van overlast vanuit het grootstedelijk milieu.

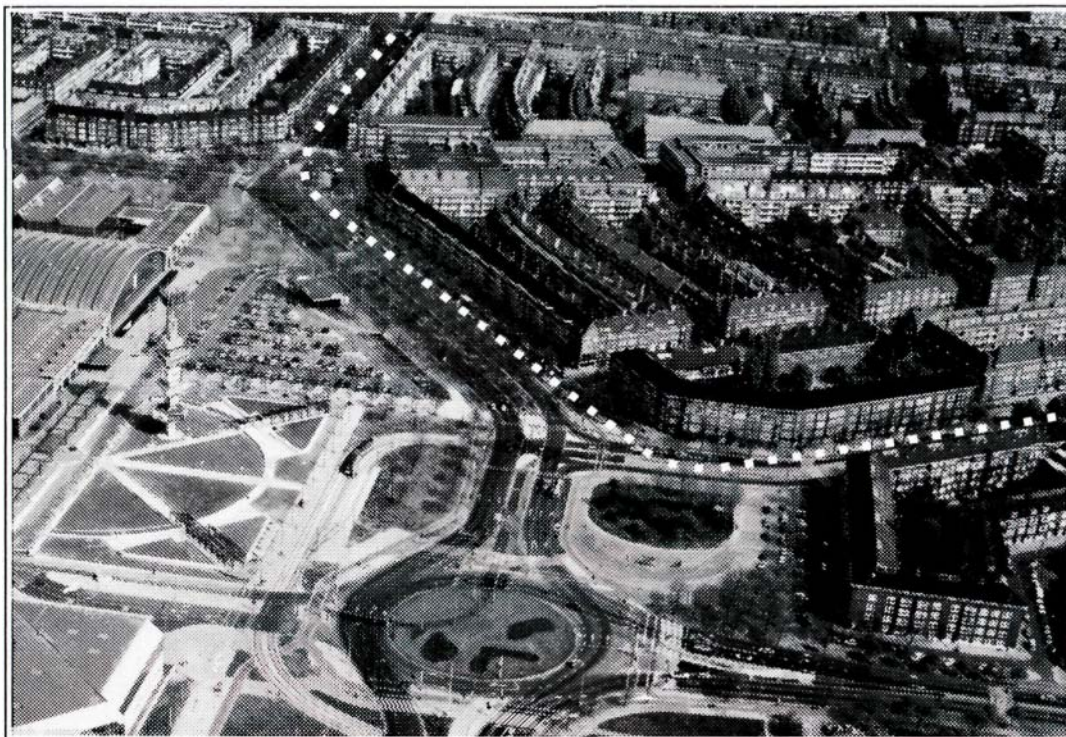
Door de (vormgeving van de) as en door het ontbreken van een sterk scheidend element (route) wordt het woongebied naar ons idee onvoldoende afgeschermd van de grootstedelijke functies, met alle mogelijke gevaren van dien.

Het is in dit verband aardig om te kijken op welke wijze Berlage het aspect van de beslotenheid van de woonbuurt heeft uitgewerkt. In Berlages plan zijn een aantal ele-

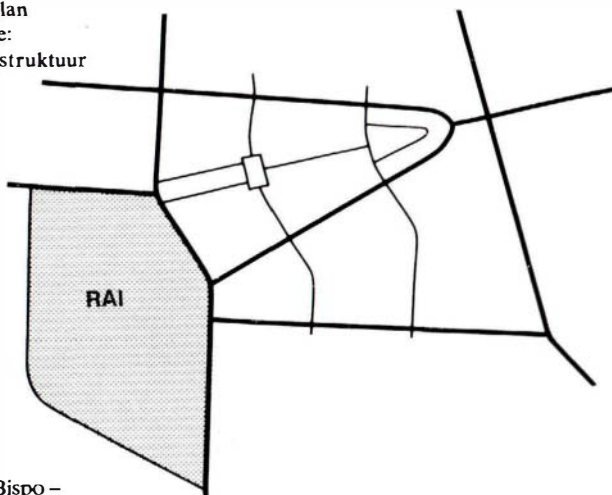
Rotterdam:
Groene as direct
tegen
grootstedelijke
functies

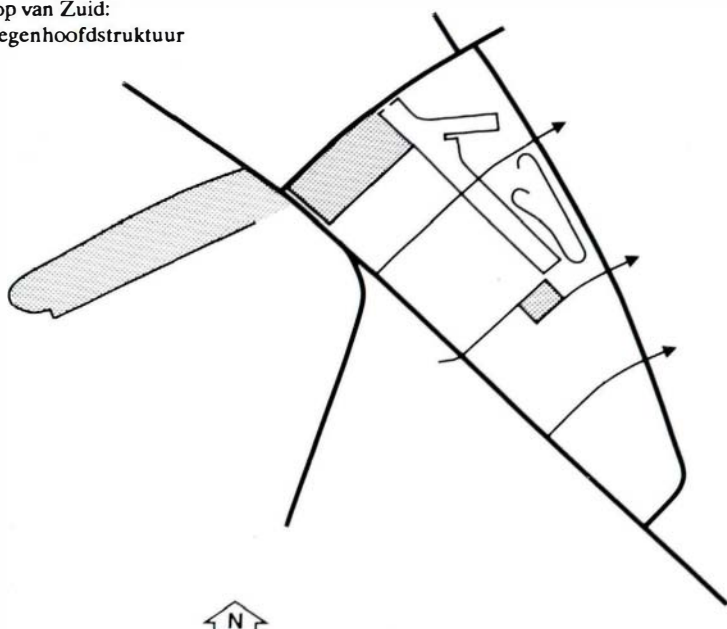
Amsterdam:
De 'vriendelijke
muur'

Amsterdam plan
Zuid, Berlage:
Wegenhoofdstructuur

Rotterdam, Bispo -
Kop van Zuid:
Wegenhoofdstructuur

menten aanwijsbaar die zorgen voor de beslotenheid van de woongebieden.

We zien bij Berlage een duidelijke hiërarchie van straten. De nadruk ligt hierbij sterk op de dwarsverbindingen die dienst doen als winkelstraten. Opvallend is ook dat de as (in lengte-richting) verspringt. Hierdoor verliest het 'binnengebied' zijn aantrekkelijkheid als mogelijk doorgangsgebied. Ook de winkelstraten kennen een duidelijke hiërarchie.

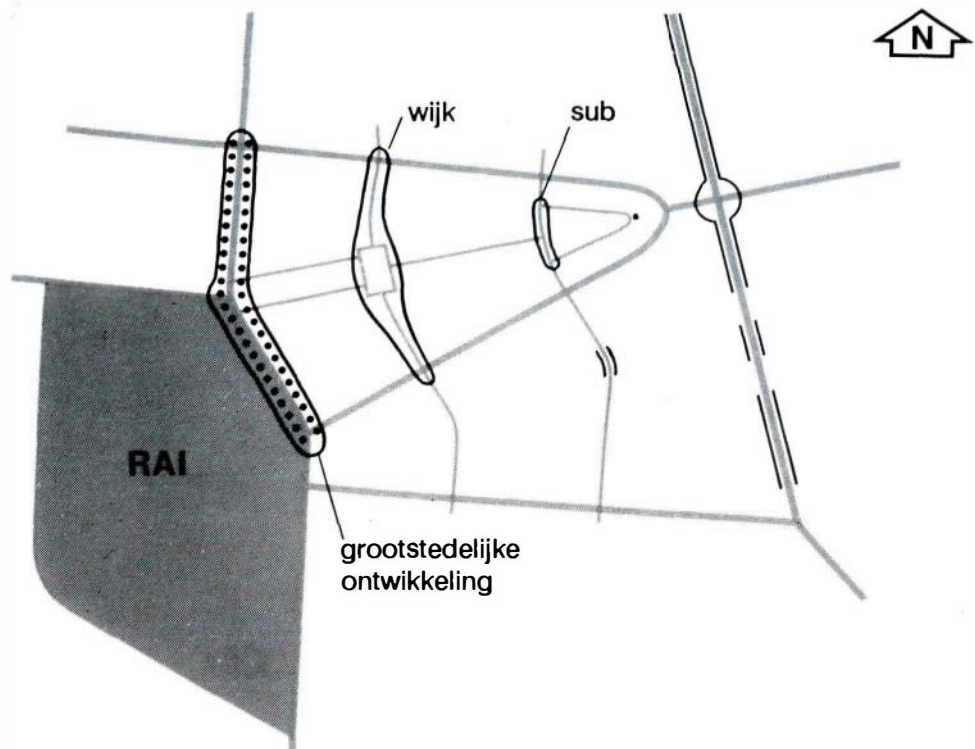
Het wonen in achtergelegen straten wordt beschermd door 'versmalde' toegangen. Zo functioneert de hoofdwinkelstraat, grenzend aan het RAI-complex, als een 'vriendelijke muur', doordat daar slechts vier smalle buurtontsluitingen zijn.

Resultaat van het voorafgaande is dat de achterliggende woonbuurten op passanten geen bijzondere aantrekkingskracht uitoefenen, al moeten we een uitzondering maken voor de RAI-bezoekers die een parkeerplaats zoeken. Om aan dit laatste probleem het hoofd te bieden, heeft men zelfs op een aantal strategische plekken hekken moeten plaatsen.

Een kenmerk van de woongebieden bij Berlage is ook dat zij goede controlemogelijkheden bieden. Een aantal factoren dragen hier toe bij:

- het werken met verspringende verkavelingen;
- een hoge woningdichtheid;

Amsterdam:
Duidelijke
hiërarchie qua
straten en winkels

- situering van woningen op maaiveldniveau;
- het veelvuldig gebruik van erkers.

Dat deze controlemogelijkheden ook criminaliteitspreventief werken, blijkt ondermeer uit een vrij diepgaand onderzoek dat door ons Bureau is uitgevoerd naar vandalisme in Amsterdam (zie voor een overzicht: Van Dijk, Van Soomeren en Walop, 1988). In het onderzoek werd een buurt met goede controlemogelijkheden (Rivierenbuurt, waar

van het hier behandelde gebied een deel uitmaakt) vergeleken met een buurt met minder goede controlemogelijkheden (Osdorp). Uit dit onderzoek blijkt onder meer dat in de buurt met de goede controlemogelijkheden beduidend minder wordt vernield dan in de minder goed controleerbare buurt. In de slecht controleerbare buurt bleken ook meer zware vernielingen voor te komen. Uit de gehouden interviews onder jongeren bleek bovendien dat in de goed controleerbare buurt vrijwel uitsluitend het risico om

25

Veelvuldig gebruik
van erkers

Besloten plein met
winkelfunctie

gezien en/of gepakt te worden, genoemd werd als drempel om niet te vernielen. We kunnen concluderen dat jonge vandalen wel degelijk rekening blijken te houden met betere controle mogelijkheden.

ren, maar wel als zodanig gebruikt werden (schoolspeelplaatsen).

Dit laatste toont het belang van voldoende en adequate speelruimte; een gegeven waar in het Bispo-gebied zeker rekening mee gehouden moet worden.

26

Het onderzoek bracht evenwel aan het licht dat de betere controle mogelijkheden (met name ontstaan door de hogere bebouwingsdichtheid) ook een keerzijde kenden. Doordat de speelmogelijkheden gering waren, vonden de meeste vernielingen plaats op plaatsen die niet als speelplek bedoeld wa-

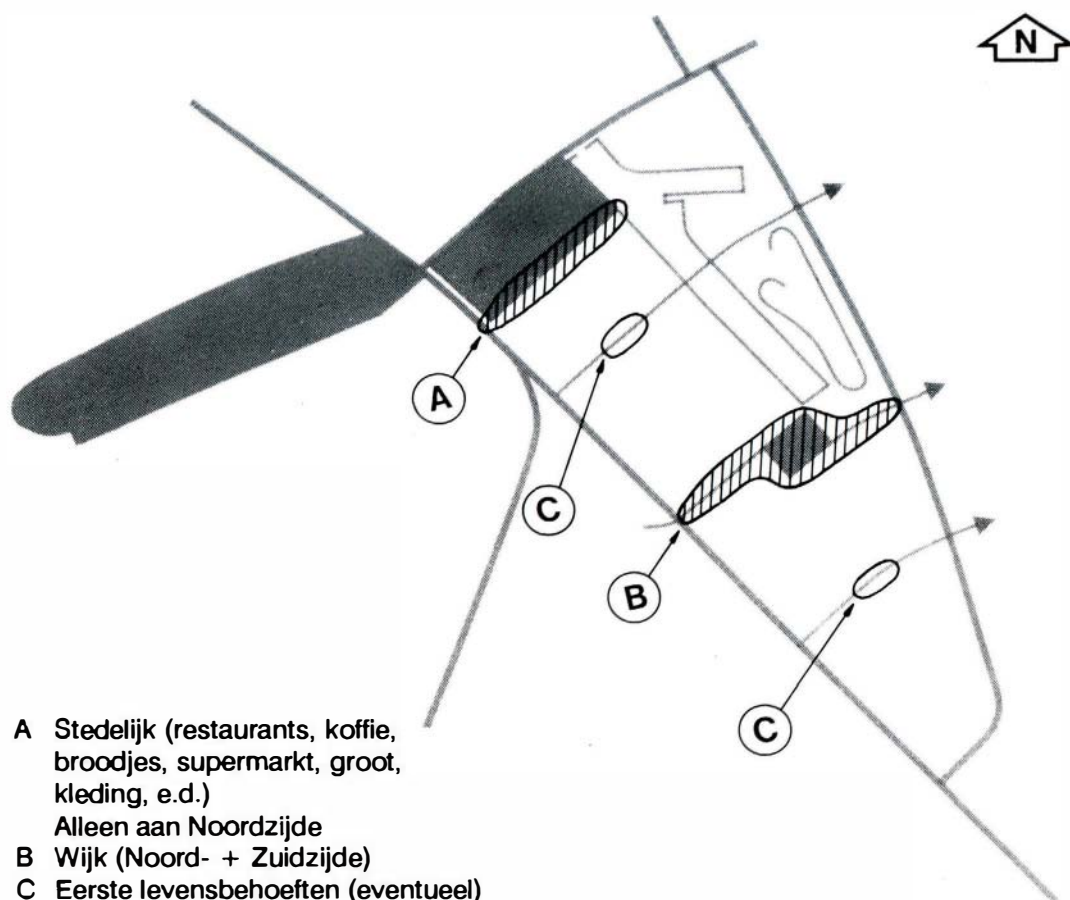
Terugkerend naar het Bispo-gebied komen wij vanuit criminaliteitspreventief oogpunt tot de volgende aanbevelingen.

De voorgestelde functiemenging in het gebied moet dusdanig worden gerealiseerd dat zo veel mogelijk wordt voorkomen dat bui-

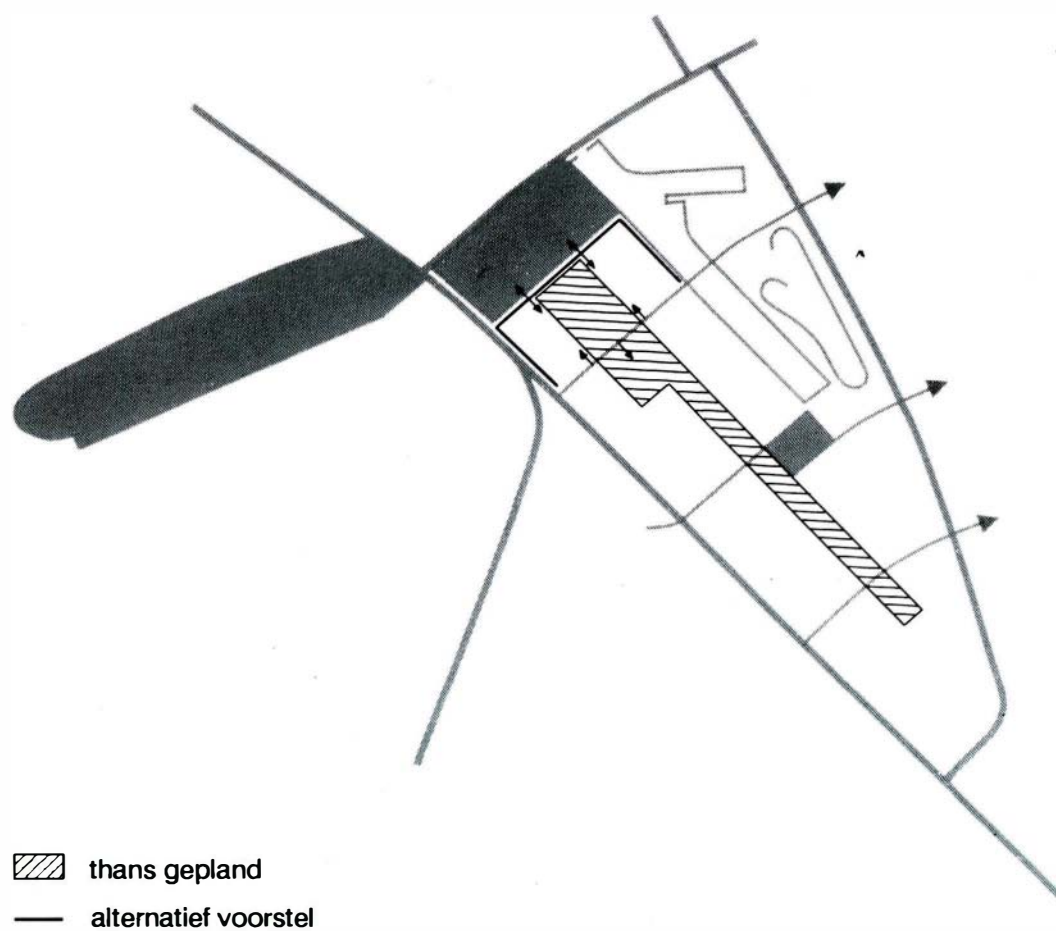
Straat met besloten
karakter

Rotterdam, Bispo –
Kop van Zuid:
Winkels

Rotterdam:
Alternatief
'vriendelijke muur'

tenstaanders in de woongebieden penetreren. Daarmee houdt men potentiële daders weg en wordt tevens een betere controle mogelijk. Door de beslotenheid van de woonbuurten te accentueren versterkt men bovendien het gevoel van territorialiteit, waardoor de betrokkenheid van de bewoners met wat er zich in de buurt afspeelt zal toenemen. Het mengen van functies dient ons inziens dan ook geconcentreerd langs de dwars-assen plaats te vinden. Daarbij stellen wij tevens voor om een duidelijke hiërarchie aan te brengen met betrekking tot de winkelstraten.

Tevens moet erop worden toegezien dat de woongebieden goed worden afgeschermd van de (groot)stedelijke functies. Naar ons idee gebeurt dit laatste in de nu voorliggende plannen in onvoldoende mate. Als mogelijke oplossing denken wij aan het creëren van een 'vriendelijke muur' (winkels, restaurants en dergelijke) richting grootstedelijkheid.

■ Bispo zuidpunt

Het tweede aandachtspunt heeft betrekking op het meest zuidelijke deel van het Bispo-gebied. Dit gebiedje dreigt naar ons idee een restgebied te worden en restgebieden worden vroeg of laat probleemgebieden.

Ons voornaamste bezwaar richt zich met name op de onheldere menging van het wonen, werken en recreëren in dit gebied.

Voorzover wordt vastgehouden aan deze invulling, zal met name aandacht besteed moeten worden aan de inrichting van het gebied. De ingrediënten (wonen, werken, sportvelden, park) vormen immers een potentiële bron voor onveiligheidsgevoelens. Voor alles moet voorkomen worden dat er een 'eng op straat'-situatie ontstaat.

Met het oog op dit laatste zal men dan ook de nodige zorg moeten besteden aan de aankleding van het gebied. Naast een goed verlichtingsniveau is het bovendien van belang dat de woongebouwen evenals de overige gebouwen zicht hebben op de tussenliggende open ruimte (de sportvelden en het park). Een mogelijk alternatief zou kunnen zijn om

Berlages punt

het sporten meer te integreren in de woonbebouwing, waarbij met name de vergroting van de controlemogelijkheden de belangrijkste overweging vormt. Voorwaarde hierbij is dat de sportaccommodaties gericht zijn op gebruik voor buurtbewoners!

Een meer ingrijpend alternatief wordt ons ingegeven door de invulling die Berlage aan zijn punt heeft gegeven: een monumentale afsluiting.

Door het neerzetten van een markante torenflat wordt een belangrijk referentiepunt gecreëerd; bovendien geeft het een zekere garantie met betrekking tot de levendigheid van het gebied in kwestie. Een belangrijk aspect daarbij is wel dat een dergelijk gebouw over de nodige 'image' (zie Newman) moet beschikken, zodat niet het tegenovergestelde effect wordt verkregen: stigmatisering.

■ De randen van het Bispo-gebied

Het derde punt waar we onze aandacht op richten betreft de letterlijke eenzijdige invulling van de zijbeuken (Rotterdam Avenue en Rosestraat).

Het feit dat er maar aan één kant bebouwing is gepland betekent bijgevolg dat controle slechts van één kant mogelijk is.

Voor Rotterdam Avenue komt daar nog bij dat de controle 's avonds en 's nachts voor een deel gereduceerd zal worden door de geplande bedrijven. De problemen die wij hier verwachten hebben dan ook met name betrekking op de onveiligheidsgevoelens.

Met het oog op dit laatste is het de overweging waard om het langzame verkeer toch binnen de woonbuurten af te laten wikkelen, zodat de fietsroutes alsnog in het zicht van de woonbebouwing komen te liggen.

Een ander gevaar dat dreigt is dat Rotterdam Avenue en de Rosestraat als heuse racebanen gaan functioneren met alle consequenties van dien.

Het zal duidelijk zijn dat vanuit criminaliteitspreventief oogpunt wij liever, indien mogelijk, een tweezijdige bebouwing gerealiseerd zien. Het verdient dan ook aanbeveling om met betrekking tot de Rotterdam Avenue te overwegen de daar gelegen remise op te doeken, waardoor wellicht tweezijdige bebouwing alsnog kan worden gerealiseerd. Om het racebaan effect letterlijk te doorbreken, verdient het aanbeveling om de reeds geprojecteerde dwarsverbindingen door te trekken.

Wolkenkrabber,
J. F. Staal (1931)

Specifieke aandachtspunten

DEEL 3

Inleiding

In het voorafgaande stond de vergelijking van het Bispo-gebied en het plan Berlage centraal. In dit deel willen we ingaan op enkele aspecten die bij de verdere invulling en aankleding van het Bispo-gebied, vanuit criminaliteitspreventief oogpunt, eveneens de aandacht verdienen. We zoomen hierbij langzaam in vanuit de woonomgeving naar de woonblokken en belanden uiteindelijk bij de woningen.

■ Woonomgeving

In deel 1 werd reeds het belang onderstreept dat bewoners zich betrokken voelen met wat er zich in hun directe omgeving (territorium) afspeelt. In het algemeen kan men stellen dat naarmate de betrokkenheid toeneemt, ook de controle over wat er in de omgeving plaatsvindt, zal toenemen. Het behoeft weinig betoog dat naarmate de omgeving beter afgestemd is op het gebruik en de verlangens van (toekomstige) bewoners, de betrokkenheid zal toenemen.

Dit laatste onderstreept het belang om reeds in een vroegtijdig stadium de doelgroepen in beeld te brengen voor wie men bouwt, zodat de inrichting van de woning en de woonomgeving beter afgestemd kan worden op de specifieke wensen van die doelgroepen.

Bij de realisering is het van belang dat de woonomgeving zodanig wordt uitgewerkt dat deze uitnodigt tot het leggen van sociale contacten. Deze sociale contacten zijn, zoals we zagen, van beslissend belang voor het ontwikkelen en in stand houden van de informele sociale controle.

Met name de directe woonomgeving zou een gunstig klimaat moeten scheppen voor het leggen van contacten tussen burens onderling. Nu kan een woonomgeving nog zo stimulerend zijn, maar als de behoefte aan contact leggen afwezig is, zal het contact uitblijven.

Met het oog hierop verdient het ons inziens aanbeveling om op micro-niveau te streven naar een homogene bewonerssamenstelling

(qua levensstijl, leeftijd, gezinsfase en dergelijke).

Juist in situaties waarin vanuit het niets in korte tijd een sociale structuur moet worden opgebouwd, is het van beslissend belang voor de verdere ontwikkeling van het gebied dat er in potentie een basis wordt gelegd voor de realisering van een hechte sociale structuur. Het ontwerp van de woonomgeving en de eerste toewijzing van de woningen zijn daarvoor cruciale beslissingsmomenten. Een deel van de toekomstige bewoners zal bestaan uit bewoners van omliggende wijken die vanwege stadsvernieuwingsactiviteiten geherhuisvest zullen moeten worden. Deze bewoners zijn reeds in kaart gebracht.

De gegevens van de bezoekrapporten kunnen belangrijke aanknopingspunten bieden bij de uiteindelijke toewijzing van de woningen. Vóór alles moet worden voorkomen dat aan de vooravond van de oplevering nog even snel 'de kaartenbak met urgenten' geleegd wordt.

Het is van groot belang dat met name bewoners worden geworven die duidelijk te kennen geven in het Bispo-gebied te willen wonen. In dat kader verdient het aanbeveling de stedelijke toewijzingsregels (% stadsvernieuwingsurgenten) soepel toe te passen. Daarop volgend kan een begin gemaakt worden met een globale inventarisatie van de woonwensen.

Een probleem daarbij is evenwel dat niet zelden toekomstige bewoners die hun stem hebben laten horen, uiteindelijk om diverse redenen afhaken. Daarom verdient het aan-

beveling de realisering van de woonomgeving gefaseerd te laten plaatsvinden, zodat eventuele aanpassingen alsnog gerealiseerd kunnen worden.

Het gaat hierbij met name om voorzieningen ten behoeve van specifieke doelgroepen (zoals bijvoorbeeld speelvoorzieningen/ontmoetingsplaats voor jongeren en dergelijke). Met het definitief realiseren van dergelijke voorzieningen kan dan ook het beste gewacht worden totdat de sociale structuur duidelijk is.

Staat eenmaal vast dat er in de wijk veel jongeren komen wonen, dan verdient het aanbeveling voor deze groep een ontmoetingsplaats te realiseren, om te voorkomen dat zij dit zelf op ongewenste plaatsen gaan creëren.

Vanwege mogelijke overlast zal een dergelijke ontmoetingsplaats niet te dicht bij woningen gepland moeten worden. Speelgelegenheden voor kleuters en jonge kinderen dienen daarentegen juist wel in het zicht van de woningen gesitueerd te worden.

Bij de situering van de jongerenvoorzieningen dient er voor gewaakt te worden dat de routes tussen de voorzieningen niet langs kwetsbare plekken of gebouwen lopen.

Het verdient aanbeveling bij het realiseren van voorzieningen die op specifieke doelgroepen gericht zijn, reeds rekening te houden met eventuele aanpassingsmogelijkheden in de toekomst.

De sociaal-culturele voorzieningen dienen niet te ver van de woonomgeving gerealiseerd te worden, zodat ook deze bijdragen in het leggen van contacten tussen buurtbe-

woners onderling.

Voor wat betreft het te realiseren winkelcentrum dient rekening te worden gehouden met de risico's van inbraak en vernielingen. Daarom zou men kunnen overwegen de winkels te integreren met de woonbebouwing. Indien er echter een duidelijke voorkeur bestaat voor het niet mengen van deze functies, verdient het aanbeveling het winkelcentrum dusdanig te realiseren dat het in zijn geheel kan worden afgesloten.

Bij de aanleg van de groenvoorzieningen is het aanbevelenswaardig om voor de beplanting bomen en lage, langzaam groeiende struiken te gebruiken; snel groeiende struiken die tot boven ooghoogte doorschieten belemmeren het zicht en zijn niet aan te bevelen op plekken waar overzichtelijkheid belangrijk is. Vanwege de onveiligheid dienen grote onoverzichtelijke parkeerterreinen vermeden te worden, alsook afgelegen, onverlichte fietspaden.

Tot slot willen we stilstaan bij een probleem dat misschien (en hopelijk) nog ver weg ligt: leegstand. Maar ook hier geldt dat bij vroegtijdig inspelen op mogelijke toekomstige problemen te zijner tijd ruime winst te halen valt. Leegstand is een verschijnsel dat, naast economische schade, verval en verloedering kan oproepen. Hierdoor kan een klimaat ontstaan waarin criminaliteit gunstig kan gedijen. Het is dan ook vanuit criminaliteitspreventief oogpunt van belang om leegstand te voorkomen c.q. de periode van leegstand zo kort mogelijk te houden.

Leegstand ontstaat wanneer de aanbodzijde

onvoldoende aansluit op de vraagzijde. In dergelijke situaties is het van belang dat gewenste functiewijzigingen niet gefrustreerd worden door voorschriften uit het bestemmingsplan. Het bestemmingsplan dient, anders gezegd, voldoende functionele flexibiliteit te bevatten om zonodig functiewijzigingen mogelijk te maken. Het verdient dan ook aanbeveling om het opstellen van het bestemmingsplan grote zorg te besteden aan de functionele flexibiliteit, zonder dat daarbij overigens de bescherming van de woonfunctie in het gedrang komt.

Er zijn verschillende juridische constructies mogelijk om het bestemmingsplan flexibel te maken. Het is hier echter niet de plaats om daar uitvoerig op in te gaan. Wel willen we hier benadrukken dat het bestemmingsplan in principe goed te handhaven moet zijn.

■ Woonblokken

De vraag die zich allereerst aandient is of er vanuit criminaliteitspreventief oogpunt ook doorslaggevende factoren zijn aan te dragen

voor het toepassen van een bepaalde verkelingsvorm.

Gesloten bouwblok?

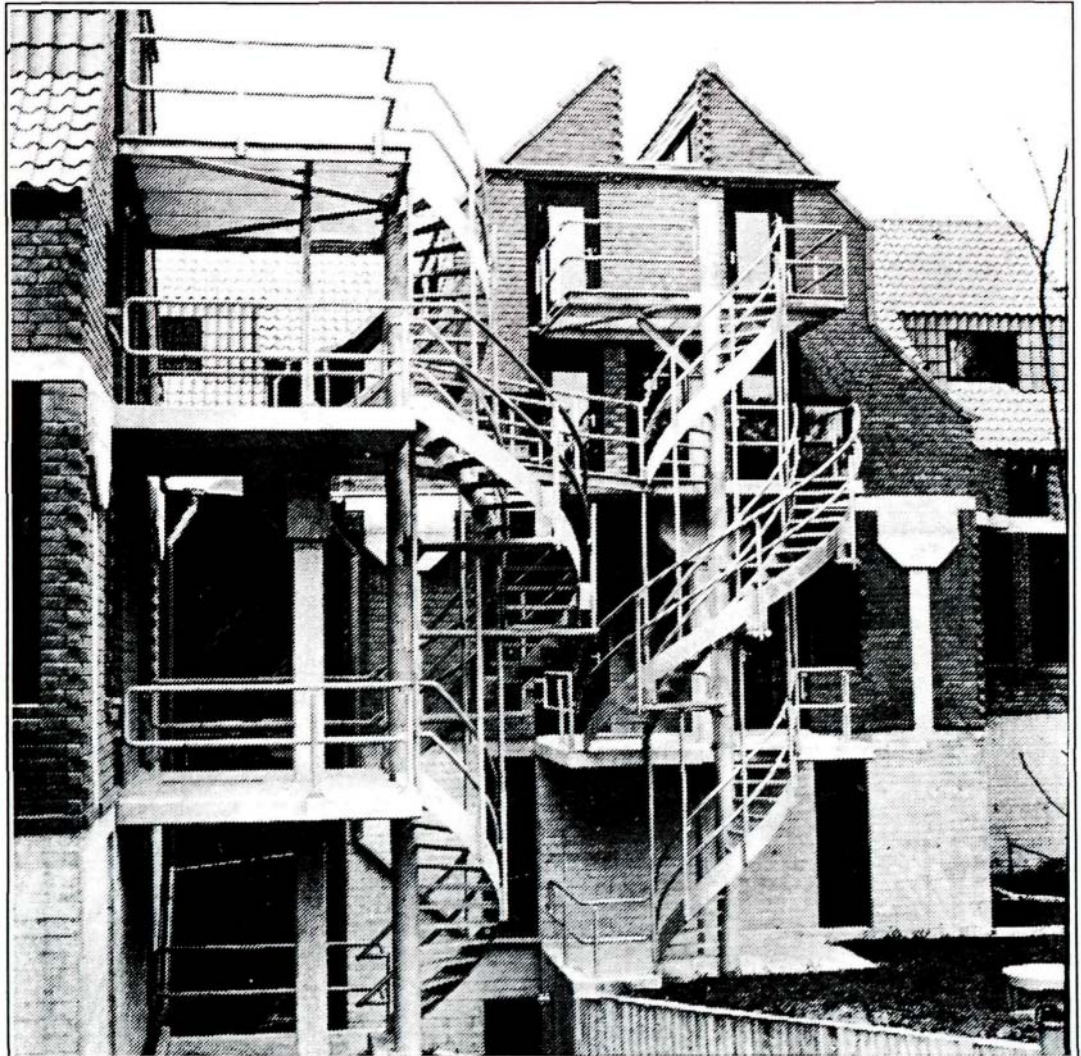
Op het eerste gezicht lijkt het aannemelijk om te pleiten voor het gesloten bouwblok. In deel 1 werd reeds gepleit om vreemdelingen (potentiële daders) niet onnodig de buurt in te halen, laat staan in de directe woonomgeving. Vraag is echter of men het gesloten bouwblok tot een dogma moet verheffen, zoals dat bijvoorbeeld in het Amsterdamse programma-accord (1986) gebeurt.

Mede naar aanleiding hiervan werd onlangs (april 1988) op initiatief van de Amsterdamse Raad voor de stedenbouw, Bureau Criminaliteitspreventie, het Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam en de projectgroep Dapperbuurt, een studiemiddag georganiseerd met als thema verkeling en veiligheid.

De algemene teneur die tijdens de studiemiddag naar voren kwam is dat het ongenueanceerd nastreven van het gesloten bouwblok geenszins navolging verdient.

Goede verlichting, heldere, overzichtelijke

Vermindering
toegankelijkheid?

indeling (met een duidelijke scheiding tussen privé – openbaar), zicht vanuit de woningen, de wijze en de plaats van de woningontsluiting, etc., zijn ons inziens belangrijkere factoren om *onveiligheidsgevoelens* te verminderen, dan het gesloten bouwblok.

Maar ook de bijdrage die het gesloten bouwblok zou kunnen leveren aan het terugdringen van de feitelijk plaatsvindende criminaliteit, is ons inziens eveneens twijfelachtig. Zo is bij *inbraak* vooral van belang dat het aantal aanloop/vluchtmogelijkheden beperkt wordt. Een woning zou ideaal gesproken slechts van één kant benaderbaar moeten zijn; en die kant moet dan liefst nog goed in het zicht liggen. Dat kan men op vele manieren bereiken. Het gesloten bouwblok is slechts één van de vele mogelijkheden.

Voor *vandalisme* en (*seksueel*) geweld geldt ongeveer hetzelfde als bij onveiligheidsgevoelens: licht, zicht en een heldere indeling lijken belangrijkere factoren.

Samenvattend kunnen we stellen dat wij weinig heil zien in het gesloten bouwblok als panacee in de strijd tegen de onveiligheid. Hoogstens is het een maatregel die soms in bepaalde situaties bruikbaar kan zijn, maar bijna altijd zijn er andere en belangrijkere maatregelen mogelijk.

Bij de stedenbouwkundige uitwerking dient erop te worden toegezien dat er een duidelijk onderscheid wordt aangebracht tussen openbaar en privé-gebruik. In deel 1 werd het belang van dit onderscheid benadrukt, aangezien daarmee aan een belangrijke voorwaarde wordt voldaan die het mogelijk maakt dat bewoners een gevoel van een eigen territorium kunnen ontwikkelen, zo-

dat zij zich betrokken kunnen voelen met wat er zich op hun gebied afspeelt.

Bergingen

Dat bergingen bijzondere aandacht verdienen, behoeft zo langzamerhand geen verbaazing meer te wekken, gezien de talrijke negatieve ervaringen in meergezinswoningen (waaronder de Peperklip). Het gaat hierbij met name om vernielingen en inbraak. Vernieling en kleine inbraak blijken vaak hand in hand te gaan. Jongeren breken in boxen en vernielen en/of ontvreemden de daar aanwezige spullen (De Savornin Lohman en anderen, 1986). Soms worden leegstaande boxen 'gekraakt' en gebruikt als verblijfsruimte ('hol') door groepen jongeren.

Maar ook in het (semi-)openbare deel van de bergingsruimte (kelderruimte, boxgang) worden vernielingen aan verlichting, wanden en deuren aangebracht. Het verdient dan ook zeker aanbeveling reeds in de ontwerpfasen hierop in te spelen. In het algemeen kan men stellen dat plaatsing van bergingen in de woning zelf, of bovenin het gebouw (zolder) beter is dan onderin het gebouw.

Daarnaast is het aan te bevelen niet te veel boxen bij elkaar in één ruimte te plaatsen; dit maakt toezicht door bewoners bijzonder moeilijk. Het is beter om de bergingsruimte te compartimenteren, zodat er clusters ontstaan. Daarmee wordt het niet alleen moeilijker gemaakt voor inbrekers/vandalen die van buiten het gebouw komen, maar ook voor daders die *in* het gebouw wonen, om hun slag te slaan. Het uitoefenen van de controle ("Wat doet die nou figuur daar?")

wordt daarmee voor bewoners eveneens vergemakkelijkt. Ook de constructie van deuren en binnengevels van bergingen verdienen bijzondere aandacht. In zijn algemeenheid kan men stellen dat deze kwalitatief gelijkwaardig moeten zijn aan die van een voordeur van een woning of een buitengevel. Dit geldt uiteraard ook voor het hang- en sluitwerk. Daarnaast dient gezorgd te worden voor een goede verlichting van de berging.

Zoals voor de meeste bouwwerken, gelden ook voor bergingen specifieke eisen (minimale grootte en dergelijke) die neergelegd zijn in de Bouwverordening; eisen die soms een mogelijke oplossing in de weg staan. Daarom verdient het aanbeveling de normen kritisch door te lichten met het oog op mogelijke flexibiliteit. Bij de oplossing van het 'bergingenvraagstuk' is het eveneens van belang dat men een goed beeld heeft van hoe bergingen feitelijk gebruikt worden. Daartoe zou op korte termijn een marktonderzoek wenselijk zijn. Het uiteindelijke doel zou erop gericht moeten zijn te komen tot een betere afstemming tussen de vastgestelde normen en het feitelijk gebruik van de bergingen, zodat voorkomen wordt dat de normen hun doel voorbij schieten.

Gevelvlakken

Graffiti is een vorm van vandalisme dat met name een probleem vormt door de omvang waarin het plaatsvindt. Met name grote blinde gevels zijn een ideaal doelwit voor dergelijke ongewenste creativiteitsuitingen. Het vermijden van blinde gevelvlakken is daarom zeker aan te bevelen. Dit kan op verschil-

lende manieren bereikt worden. Bijvoorbeeld door bij hoogbouw in plaats van bergingen, woningen dan wel milieuvriendelijke bedrijfstjes (zie Hoogbouw Haringvliet) op de begane grond te plannen.

Parkeergarages

Met het oog op inbraak uit auto's verdient het aanbeveling om géén open parkeergarages onder woonblokken te realiseren. Maak liever parkeerplaatsen in de open lucht die zichtbaar zijn vanuit de woningen.

■ Woningen

Bij de woonomgeving is al ingegaan op het belang van bijzondere zorg besteden aan de woningtoewijzing, zodat we hier met deze opmerking volstaan.

Ook hebben we gewezen op het belang van buffers (bijvoorbeeld in de vorm van privétuinen) die er voor moeten zorgen dat er een duidelijke scheiding wordt aangebracht tussen privé en openbaar gebied.

Bij de bergingen hebben we reeds gewezen op het belang van deugdelijk hang- en sluitwerk. Uiteraard geldt deze opmerking ook voor woningen in het algemeen. Het is zeker aan te bevelen reeds bij de bouw, de woningen te voorzien van hang- en sluitwerk conform de huidige opvattingen over technopreventie; zodat niet achteraf onnodig extra kosten gemaakt moeten worden (zie ervaringen in Schiedam; Starmans en anderen, 1988). Het voert te ver hier een opsomming te geven van alle bouwtechnische eisen die men uit criminaliteitspreventief oogpunt kan

Blinde gevels:
Ideaal doelwit voor
graffiti

stellen aan 'de buitenschil' van woningen. Voor een overzicht verwijzen we naar de publikaties van Stichting Bouw Research *'Beveiliging van gebouwen'*, delen 1 en 2.

In het algemeen is het aanbevelenswaardig om een aantal preventiemaatregelen gelijk van het begin af aan mee te nemen. Zo kan de beslissing over de vraag naar de wenselijkheid van het instellen van huismeesters beter vooraf genomen worden, zodat in de gevallen waarin dit wenselijk wordt geacht, de hieraan verbonden kosten deel uitmaken van het totaal op te leveren pakket. Het achteraf aanstellen van huismeesters kan onnodig weerstanden oproepen vanwege de verhoging van de servicekosten die daarmee gepaard gaan.

Een punt waarbij we hier wat uitgebreider willen stilstaan, is de problematiek rondom toegangspartijen. Uit een door de Nationale Woningraad (NWR, 1984) onder haar leden gehouden onderzoek is gebleken dat bij meergezinswoningen de centrale entree-ruimte tot een van de meest risicovolle gebieden binnen het gebouw behoort. Op de lijst van de NWR prijkt vandalisme in entree-ruimten dan ook op de hoogste plaats. Een reden te meer om er hier wat uitvoeriger aandacht aan te besteden.

Hieronder volgt een aantal aanbevelingen die een bijdrage kunnen leveren aan het voorkomen van vandalisme; sommige aanbevelingen zijn tevens gericht op het voorkomen van inbraak:

Beperk het aantal woningen dat op één centrale entree is aangesloten. Druk verkeer in de entreeruimten beperkt het gevoel van betrokkenheid bij deze ruimten. Een tweede nadelige factor is dat het drukke verkeer veel slijtage veroorzaakt, wat (erosie-)vandalisme in de hand werkt.

Maak de centrale entree afsluitbaar. Zeker als het vandalisme in entrees te wijten is aan de activiteiten van jongeren die afkomstig zijn van buiten het gebouw, is afsluiting een goede remedie. Breng in dat geval wel een elektrische deursluiting en een intercom aan. Ontwerpers wordt aangeraden ervoor te zorgen dat deze voorziening — indien deze voortijdig ten prooi valt aan bezuinigingen — eventueel achteraf zonder grote kosten kan worden geïnstalleerd. Overigens is de plaatsing van brievenbussen aan of in de buitengevel een voorwaarde voor afsluiting.

Combineer de entree niet met een doorgaande openbare looproute door het gebouw heen en gebruik de entree niet voor het

bergen van fietsen of iets dergelijks. Uit de Engelse literatuur blijkt dat als men deze aanbevelingen niet opvolgt, er (wellicht mede ten gevolge van de extra slijtage die optreedt) meer vandalisme voorkomt.

Vermijd 'overgebleven' hoeken, gaten en donkere plekken. De ruimte onder de trap kan beter worden afgesloten. Er moet een hoog lichtniveau zijn, zowel overdag als 's nachts.

Gebruik sterke entreedeuren met weinig of met onbreekbaar glas, stevig hang- en sluitwerk en stevige kozijnen. Installeer op de deur een 'schopplaat' van staal die toevallige beschadigingen helpt voorkomen.

Zorg voor een stevige, slijtvaste wandafwerking die goedkoop is in onderhoud en eenvoudig is te repareren. Tegels, metalen platen en een stenen afwerking komen in aanmerking.

■ Slot

We willen de algemene opmerking maken dat het merendeel van de aanbevelingen die hier gedaan zijn, berusten op negatieve ervaringen. Het verdient echter aanbeveling om naast negatieve ervaringen zeker ook gebruik te maken van positieve ervaringen op het terrein van de woningbouw en inrichting van de woonomgeving. Positieve ervaringen die zeker ook in Rotterdam te vinden zullen zijn.

Wij hopen dat dit rapport niet alleen een positieve bijdrage zal zijn voor de Kop van Zuid, maar dat wij tevens het nut en de wenselijkheid hebben aangetoond om bij bouwplannen speciale aandacht te besteden aan het aspect van sociale veiligheid. Het valt te overwegen er in de toekomst voor te zorgen dat dit aspect minder vrijblijvend zal zijn, door de eis te stellen dat in te dienen plannen op sociale veiligheid doorgelicht moeten worden. Dit kan door in de plannen een apart hoofdstuk te wijden aan sociale veiligheid. Raadzamer lijkt het echter om sociale veiligheidsaspecten op te nemen in de afzonderlijke onderdelen van de plannen (bijvoorbeeld onder 'parkeren', 'openbaar groen', etc.). Hierdoor wordt het gevaar kleiner dat de aandacht voor sociale veiligheid beperkt blijft tot mooie woorden. Daar heeft niemand behoefte aan.

Confrontatie aanbevelingen – meest recente voorstellen

DEEL 4

Inleiding

Om de mogelijke invloed te achterhalen die de inspanningen van de Stuurgroep Criminaliteit Bispo – Kop van Zuid in het planproces heeft gehad, worden in dit deel de inmiddels bijgestelde plannen rond de Kop van Zuid geconfronteerd met de aanbevelingen zoals geformuleerd in deel 2.

Dat tweede deel bevatte onder meer drie aanbevelingen op structuurplan-niveau.

Dat waren:

- het aspect van de beslotenheid van de woonbuurten;
- de eenzijdigheid van de zijbeuken;
- ‘de gevarendriehoek’: het meest zuidelijke deel van het Bispo-gebied.

Een vergelijking van het bijgestelde plan met het rapport laat zien dat twee van de drie hoofdaanbevelingen uit voornoemd rapport duidelijk herkenbaar zijn.

■ De confrontatie

Beslotenheid woonbuurt(en)

In het nieuwe plan is de beslotenheid van de woonbuurten veel beter gewaarborgd dan in het eerder ter tafel liggende plan. Kijkend naar de maquette ziet men dat door het gedeeltelijk openlaten van de binnenhaven er een zeer goede en heldere scheiding is geprojecteerd tussen werken/voorzieningen en wonen.

Deze twee functies zijn ten opzichte van elkaar iets anders geprojecteerd (werken zit nu aan de westkant/wonen oost en worden gescheiden door het water van het niet te dempen havengedeelte. Onzes inziens heeft het nieuwe plan zelfs een meerwaarde omdat er nu binnen ‘het wonen’ drie aparte buurten (woonmilieus) gecreëerd zijn: een waterbuurt, een besloten woonbuurt en een groene woonbuurt.

Zijbeuken

De bebouwing aan de Emplacementsweg is tweezijdig in het nieuwe plan. Deze oplossing werd overigens pas mogelijk nadat deze weg naar het oosten verschoven was (wat weer beter haalbaar werd door de andere

brugaanlanding waarvoor geopteerd werd). Aan de Rosestraatkant is de bebouwing voor een deel tweezijdig geworden. Overigens is slechts het meest noordelijke deel daarvan woonbebouwing. Het station, de spoorweg-tunnel en de spoorwegbak staan meer woonbebouwing in de weg.

Dit probleem is inderdaad (zoals reeds eerder geconstateerd) onoplosbaar. De Peperklip staat er immers al . . . schuiven kan niet meer.

Bispo Zuidpunt

Ten aanzien van het zuidelijkste deel van het Bispo-gebied werd gewezen op de onheldere menging van het wonen, werken en recreëren in dit gebied. In de bijgestelde plannen is dit bezwaar nog steeds niet weggenomen. Anders gezegd, de invulling van dit stukje plangebied is naar ons idee nog steeds niet voldoende uitgekristalliseerd.

■ Conclusie

Wanneer we het bovenstaande overzien dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de doorlichtings- en adviesinspanning van de Stuurgroep Criminaliteit Bispo – Kop van Zuid hun vruchten hebben afgeworpen. Toch willen we erop wijzen dat in het algemeen gesproken het al of niet overnemen van aanbevelingen op zich geen betrouwbare graadmeter is. Aangenomen mag worden dat een planconcept hoogst zelden enkel en alleen op grond van criminaliteitspreventieve overwegingen ingrijpend gewijzigd zal worden. Het planproces is een zeer complex proces, waarbij vele factoren betrokken zijn. Planwijzigingen zijn doorgaans het resultaat van meerdere krachtenvelden die op elkaar inwerken, waarbij soms één factor een doorslaggevende rol speelt.

In het onderhavige plan is dat de verplaatsing van de brug. De consequenties van een dergelijke verandering zijn nogal groot. Gevolg hiervan is dat allerlei alternatieve plannen (opnieuw) ter discussie komen te staan. Van essentieel belang voor criminaliteitspreventie en de inspanningen die op dat gebied

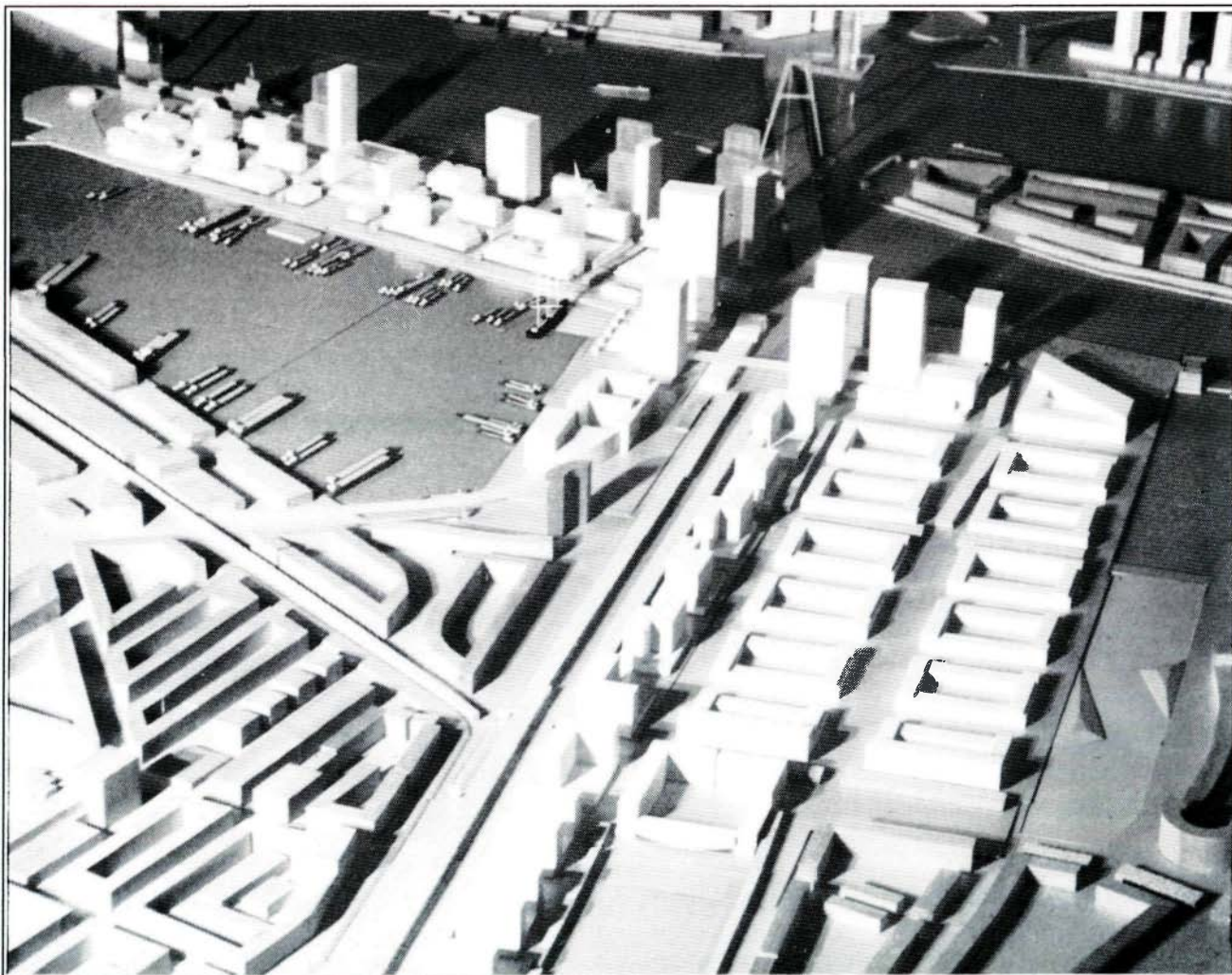
geleverd worden is de vraag of het aspect 'veiligheid' in het afwegingsproces van de alternatieve plannen wordt meegenomen. Indien dit laatste het geval is kan men al spreken van succes, ongeacht of men in het uiteindelijke resultaat sporen herkent van de oorspronkelijke aanbevelingen.

Ter achterhaling van de mogelijke invloed van de inspanningen van de Stuurgroep Criminaliteit Bispo – Kop van Zuid, is één van de betrokken ontwerpers geïnterviewd. Uit het interview kwam duidelijk naar voren dat de ideeën c.q. aanbevelingen, zoals neergelegd in het rapport *'Bispo-gebied: een veilige haven'*, wel degelijk een rol hebben gespeeld in de uiteindelijke totstandkoming van het gewijzigde plan.

Ook de presentatie (het gebruik maken van een vergelijkingsplan i.c. het plan Berlage) blijkt bij de ontwerpers te zijn aangeslagen; dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het opdringen van allerlei checklisten. Aan dit laatste blijkt geen behoefte te bestaan, althans niet op dit planniveau.

De aversie van ontwerpers tegen checklisten op structuurplanniveau lijkt te worden ver-

Oude maquette

oorzaakt door verschillen in perceptie tussen ontwerpers en mensen die zich beroepsmatig bezighouden met criminaliteitspreventie. Ontwerpers neigen ertoe in hun werk sterk uit te gaan van een positief mensbeeld, waarbij de ruimtelijke omgeving een wezenlijke rol krijgt toebedacht bij de verwezenlijking ervan. Toelichtingen op stedenbouwkundige plannen zijn veelal gelardeerd met positieve begrippen als ontplooiingsmogelijkheden, herbergzaamheid, helderheid, etc. Mensen die zich met criminaliteitspreventie bezig houden gaan in hun werk daarentegen uit van een negatief mensbeeld. Zij lichten de plannen door op de aanwezigheid van risico's.

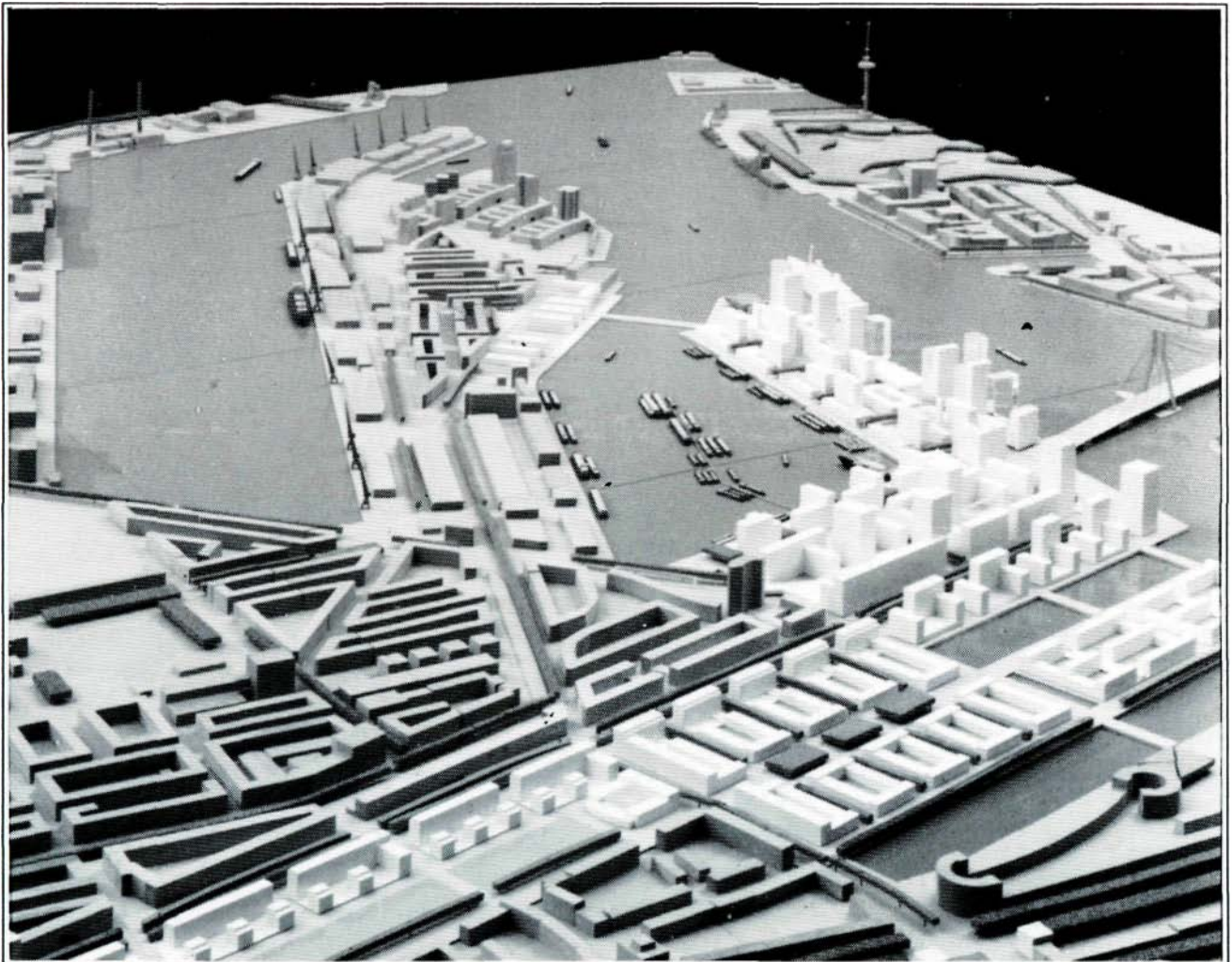
Gewezen wordt bijvoorbeeld op het onnodig aantrekken van vreemden in een woonbuurt, waarbij impliciet vreemden gelijk worden gesteld aan potentiële daders. In plaats van helderheid wordt het belang van zichtbaarheid benadrukt, waarbij het erom gaat of de mogelijkheid aanwezig is om elkaar in de gaten te houden dat men niet de fout in gaat, etc. Het lijken twee aparte werelden die moeilijk met elkaar te verenigen zijn.

Dit gegeven lijkt een belangrijk uitgangspunt

waar preventiewerkers terdege rekening mee moeten houden. Zij zullen hun inbreng zodanig moeten presenteren dat de kloof tussen beide 'werelden' zoveel mogelijk overbrugd wordt. Het werken met een vergelijkingsplan (plan Berlage) kan gezien worden als een voorbeeld hiervan. Zo werd in het onderhavige voorbeeld het risico van de aanwezigheid van vreemden 'vertaald' in termen van mate van beslotenheid van een woonbuurt, waardoor op een zelfde 'golf-lengte' gekomen werd met de ontwerpers. Het zal duidelijk zijn dat dergelijke exercities de nodige creativiteit vergt van preventiewerkers.

We kunnen concluderen dat het actief benaderen van ontwerpers duidelijk vruchten heeft afgeworpen. Daarnaast heeft het rapport de nodige politieke aandacht gekregen. Terugkijkend kunnen we vaststellen dat een dergelijk twee-sporen beleid in de praktijk goed blijkt te werken . . .

Nieuwe maquette

'Beleidsnotitie Rotterdam en kleine criminaliteit', gemeente Rotterdam, 1988.

Davidson, N. N., '*Burglary in the community: patterns of localisation in offender - victim relations*'.

In: R. Clarke & T. Hope (eds): '*Coping with Burglary*', Kluwer/Nijhoff, Dordrecht, 1984.

Dijk, A. G. van, P. van Soomeren & M. Walop; '*Vandalisme-preventie in de praktijk (Resultaten en ervaringen van tien jaar bestuurlijke preventie)*', Koninklijke Vermande b.v., Lelystad, 1988.

Graeve, E.; '*Buurtcriminaliteit in vogelvlucht*', gemeente Amsterdam, Bestuursinformatie, afd. Onderzoek en Statistiek, 1985.

Hough, M., & P. Mayhew; '*The British Crime Survey: first report*', Home Office Research, study nr. 76, HMSO, London, 1983.

Jacobs, J.; '*The death and life of great American cities*', Random House, New York, 1961.

Nuyten-Edelbroek, E. G. M.; '*Project surveillance en voorkoming misdrijven in Hoogeveen. Een onderzoek naar de effecten op de criminaliteitsontwikkeling*', WODC, Ministerie van Justitie, 's-Gravenhage, 1982.

Savornin Lohman, P. M. de, A. G. van Dijk & P. van Soomeren; '*Gebouwde Omgevingen Criminaliteit (veldonderzoek)*', Directie Coördinatie Bouwbeleid, Ministerie van VROM, 's-Gravenhage, 1986.

■ Soomeren, P. van, P. de Savornin Lohman, H. Caron, A. de Savornin Lohman & A.G. van Dijk; '*Criminaliteit en Gebouwde Omgeving*', Ministerie van VROM, 's-Gravenhage, 1987.

Soomeren, P. van, & H. Stienstra; '*Beveiliging van gebouwen, deel 2: Meergezinswoningen*', Stichting Bouw Research, Rotterdam, 1988.

'*Stadsontwikkeling Rotterdam, de Kop van Zuid, Ontwerp structuurschets*', gemeente Rotterdam, 1988.

Starmans, I. H. J., D. J. M. van der Voordt & H. B. K. van Wegen; '*Bouwen en Wonen in een voormalig havengebied. Naar een beter woon- en leefklimaat in Delfshaven Buitendijks*', Delft, 1988.

Wees, E. H. M. van, & M. H. Lammer-tink; '*Vandalisme aan bezit van corporaties en gemeentelijke woningbedrijven*', NWR, Almere, 1984.

COLOFON

Uitgegeven door

Bureau Criminaliteitspreventie te Amsterdam

Bureau Halt te Rotterdam

Rapportage

Bureau Criminaliteitspreventie te Amsterdam, in opdracht van de Stuurgroep van het Criminaliteitspreventieproject 'Bispo – Kop van Zuid'

Vormgeving

Sytske A. Wieringa te Groningen

Illustraties

Roel Heerema te Amsterdam

43

Drukwerk

Volharding te Groningen

Bindwerk

Steen te Groningen

Foto's, met dank aan

M. Goedhart te Amsterdam

H. Stienstra te Putten

Dienst Ruimtelijke Ordening, gemeente Amsterdam

Dienst Ruimtelijke Ordening en Stadsontwikkeling, gemeente Rotterdam

